

ЗМ 1. Історія розвитку господарств та економічної думки Стародавнього Світу

1.1. Предмет і методи історії економіки та економічної думки

1. Предмет історії економіки та економічної думки.
2. Методи наукових економічних досліджень.
3. Періодизація історії економіки та економічної думки.

1. Предмет історії економіки та економічної думки

Економічне життя суспільства є надзвичайно багатограним. Його вивчає система економічних наук, які включають науки про загальні закони економічного розвитку, галузеві конкретні економічні процеси та явища, науки про народне господарство. Кожна з них має свій предмет, своє коло досліджуваних питань.

Особливе значення у формуванні світогляду, економічної культури спеціалістів, розвитку національної економіки на основі ринкових відносин відіграє «Історія економіки та економічної думки».

Історія економіки та економічної думки – це наука, яка вивчає господарську діяльність країн світу в історичному розвитку, різноманітність форм виявлення та її наукове відображення в економічних поглядах і вченнях. Вивчає процес виникнення економічних ідей та економічних шкіл, їх розвиток, боротьбу і формування нових напрямів економічної теорії в контексті розвитку матеріальної культури суспільства.

Актуальність вивчення цієї дисципліни пояснюється тим, що вона забезпечує тісний зв'язок історико-економічного пізнання з розвитком економічних знань в цілому, допомагає у вивченні економічної теорії, проблем макро- і мікроекономіки, економіки промисловості, будівництва, сільського господарства, фінансів, грошового обігу тощо.

Історія економіки та економічної думки на фактичному матеріалі переконує, що технологічна сфера, господарські механізми і людський фактор, усі підсистеми економіки тісно пов'язані між собою, взаємодіють і доповнюють одна одну.

Аналіз конкретних аспектів економіки в історичному розвитку, а також різних підходів до них економічних шкіл допомагає краще зрозуміти господарські проблеми сучасності, знайти їх оптимальне вирішення. Тому даний курс передбачає не тільки розгляд фактичного матеріалу в хронологічному порядку, а й аналіз соціально – економічного розвитку країн, розглядає позитивні й негативні характеристики економічних проблем та способи їх вирішення різними економічними школами за допомогою конкретних економічних інструментів.

У ході реформування сучасної української економіки виникає необхідність приведення її структури, господарського механізму, організаційних інститутів відповідно до загальносвітових тенденцій. А це можливо лише за умови широкого використання світогосподарських зв'язків, досвіду, набутого людством у раціональному використанні обмежених економічних ресурсів, відображення його в економічних теоріях різних напрямків.

Глибоке розуміння суті сучасних економічних теорій потребує з'ясування джерел їхнього зародження і розвитку. А знання сучасних економічних теорій дає змогу розуміти й формувати економічну політику держав, в основу якої завжди беруться ті чи інші економічні теорії. Чому, наприклад, економічно розвинуті країни у своїй економічній політиці перейшли від кейнсіанських рецептів до неокласичних теорій? Як формувалась економічна політика в колишньому СРСР? Яку економічну політику проводять тепер пострадянські країни, зокрема Україна? Які теорії лежать в її основі?

Історія економіки та економічної думки тісно пов'язана з іншими економічними, соціологічними, історичними науками. У системі економічних наук історія економіки та економічної думки відіграє фундаментальну роль, оскільки є ключем до пошуку генетичних залежностей та історичних закономірностей в економічному житті суспільства. Та й в загалі, всі соціальні проблеми не можуть вивчатися і вирішуватися без урахування їх ролі в контексті економічного і історичного розвитку.

У складній системі економічних наук історія економіки та економічної думки виконує такі важливі науково-пізнавальні і виховні функції: формування і розвиток економічного мислення; пізнання процесу еволюції господарювання та економічної науки; засвоєння економічних категорій, законів і принципів у їх історичних змінах; виявлення оптимальних теоретичних і практичних пріоритетів на основі вивчення альтернативних економічних поглядів.

2. Методи наукових економічних досліджень

Основними методами аналізу історії економіки та економічної думки є: діалектичний, наукової абстракції, історичний і логічний, системний.

Діалектика – загальний метод пізнання, що базується на використанні законів і принципів філософії, сутність яких полягає у пізнанні економічних явищ і процесів у зв'язку й взаємозалежності, у стані перманентного розвитку.

Наукова абстракція – пізнання реальних економічних процесів шляхом виділення основних, найсуттєвіших ознак або факторів, що впливають на виучувані процеси, абстрагуючись від всього випадкового, незначного.

Історичний підхід – вивчення процесів в їх історичній послідовності, в якій вони виникли, розвивалися і змінювалися. Він передбачає розгляд ідей, теорій у порядку їхнього виникнення та формування. Дає змогу проаналізувати сукупність поглядів, ідей на певному етапі суспільного розвитку й дальшу еволюцію цих ідей. Такий підхід може поєднуватися з аналізом соціально-економічних умов, в яких формувалися ці погляди та ідеї. Коли

послідовно, у хронологічному порядку, вивчається історичний процес виникнення тієї чи іншої економічної школи, роботи економістів, які були написані в певну історичну епоху, вивчається суть їх теорій чи концепцій.

Логічний - вивчення процесів в їх логічній послідовності, від простого до складного. Логічний метод ґрунтується на дослідженні еволюції концепцій чи теорії, без достатнього урахування їхнього зв'язку з іншими теоріями та з історичними умовами. У такому разі досліджуються самі тільки теорії, концепції, логіка їхнього розвитку. Досить часто історичний і логічний методи поєднують.

Розуміння такої логіки, у свою чергу, неможливе без звернення до історії виникнення і еволюції ідей, концепцій, що і пояснюють механізми функціонування економічних систем.

Системний - пошук спроб зрозуміти й відобразити функціонування економічної системи, що базується на ринкових або державних механізмах регулювання економіки. Аналізуючи конкретні економічні процеси та явища, відображаючи їх в теоретичних концепціях, даний метод дозволяє, урахувавши постійний розвиток, передбачити наслідки конкретної економічної політики.

Сучасні економічні теорії мають глибокі корені у минулому, знання цього минулого допомагає краще зрозуміти, що відбувається сьогодні. Тільки простеживши довгий шлях боротьби і змін поглядів на сутність економічних процесів, можна з'ясувати, які теорії та ідеї себе виправдали, а які не витримали перевірки часом. Саме цей процес виникнення, розвитку, боротьби і зміни економічних поглядів на різних етапах історичної еволюції і є предметом дослідження історії економіки та економічної думки.

Вивчення цієї історії дозволяє не тільки визначити місце тієї чи іншої теоретичної концепції в системі уявлень про функціонування економіки, але і зробити практичні висновки про використання окремих методів вирішення економічних проблем, пояснити, під впливом яких умов змінюються погляди на економічну дійсність, як еволюціонує трактування базових категорій, удосконалюються методи економічних досліджень.

Вивчення історії розвитку матеріальної культури людства та економічної думки допомагає зрозуміти загальну спрямованість еволюції економічної науки, її трансформацію, виявити взаємозв'язок між теорією і реальним розвитком національних і світової економіки.

3. Періодизація історії економіки та економічної думки

З часу виникнення історії господарства як науки були різні спроби її періодизації. Наприклад, російський історик-економіст Л.І. Мечников в основу періодизації поклав географічний фактор (водні шляхи сполучення), німецький економіст Б.Гільдебранд застосував для цього історію грошей, американець Є. Хентінгтон – клімат, англієць А.Тойнбі – культуру, релігію тощо. У 60-х роках 20 ст. набули популярність теорії „індустріального суспільства” (французького соціолога Р.Арона) і „стадій економічного розвитку” (американського соціолога У.Ростоу). Ці теорії дістали розвиток у теорії про постіндустріальне суспільство.

Її представниками є Д.Белл, Г.Кан, З.Бжезінський (США), Ж.Серван-Шренбер і А.Турен (Франція). В основу цієї теорії, що ділить всесвітню історію на доіндустріальне (аграрне), індустріальне і постіндустріальне суспільство, покладено рівень розвитку виробництва, а також галузевий і професійний поділ праці.

Теорія стверджує, що залежно від рівня техніки в суспільстві послідовно переважає „первинна„ стадія економічної діяльності (сільське господарство), „вторинна” (промисловість), а в наш час воно вступає в „третинну” сферу послуг, де провідна роль належить науці й освіті. Кожній з цих стадій властиві специфічні форми соціальної організації (для першої – церква і армія, для другої – корпорація, для третьої – університети).

Існував і формаційний підхід до періодизації історії, розвинутий марксистсько-ленінською теорією. В його основу покладена ідея виникнення, розвитку і зміни засобів виробництва, форм власності на засоби виробництва. Історія суспільства розглядалась як історія розвитку способів виробництва в їх хронологічній послідовності: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний.

Для вивчення даного курсу пропонується періодизація економічної історії, заснована на загальноцивілізаційному підході.

Економічна думка зародилась у глибокій давнині і пройшла складний шлях від емпіричного розуміння економічних явищ до формування наукових теорій. Вже в первісному суспільстві люди замислювались над економічними явищами.

Виникнення економічної науки пов'язують із зародженням політичної економії, перші кроки до її формування зробили меркантилісти (XVI – XVIII ст.), фундаментом стали роботи В.Петті, П.Буагільбера, Р.Кантільона, учення фізіократів – Ф.Кене, А.Тюрго та інших представників класичної політекономії.

Як система економічних знань політична економія сформувалась у вченні А.Сміта (70 pp. XVIII ст.). Засновником школи рикардіанства став Д.Рікардо. На основі теорій А.Сміта і Д.Рікардо К.Маркс і Ф.Енгельс створили марксистську політичну економію. Із критикою марксистського економічного вчення виступила так звана стара історична школа, а пізніше її послідовники – молода історична школа, що виникли в Німеччині. У другій половині XIX ст. сформувалась неокласична економічна теорія А.Маршалла, Дж.Б.Кларка, В.Парето. Вона зародилась у лоні маржиналізму. У цей же період із марксистського економічного вчення виокремився соціал-реформізм. Наприкінці XIX – початку XX ст. у США виник новий напрямок економічної думки – інституціоналізм, його основоположником був Т.Веблен. Саме неокласицизм і інституціоналізм стали основою розвитку більшості сучасних теорій західної економічної думки.

Розвиток ринкового господарства, його особливості у різних країнах світу, формування світового ринку зумовили модифікацію всіх основних напрямів економічної теорії. У цей період державно-монополістичного розвитку популярним стає економічне вчення Дж.М.Кейнса. Він здійснив переверот в економічній теорії, поставивши у центрі уваги макроекономічний рівень досліджень. Головна ідея кейнсіанства полягає в тому, що ринкова система не є досконалою, саморегульованою, а повну зайнятість і економічне зростання країни може забезпечити активне втручання в економіку держави. Світова криза 30-х років XX ст. довела життєздатність цієї теорії і підірвала основи неокласичного напрямку економічної думки. Після кризи кейнсіанського регулювання у

60 – 70-х роках ХХ ст. почалось відродження в нових формах економічного лібералізму. Його прихильники змушені були визнати необхідність державного впливу на економіку, але не вважали це вирішальним у досягненні стабільного економічного розвитку.

Вони наполягали на здатності конкурентного ринкового механізму у довгостроковому періоді відновлювати рівновагу.

У широкому розумінні нова класична теорія включає теорію монетаризму і новітню неокласичну концепцію, сформульовану теоріями «раціональних очікувань», «адаптивних очікувань» і теорією «економіки пропозиції». «Нова класична» економічна теорія у наш час перебуває в стані розвитку і формування.

Спроба поєднати два напрями сучасної економічної теорії – кейнсіанство і неокласичну теорію виявилася у появі течії – «неокласичного синтезу» (одним її аваторів є П. Самуельсон).

Сучасна економічна думка характеризується розвитком таких напрямів: економічний лібералізм, економічний дирижізм та неінституціоналізм. Особливою течією є так званий неокласичний синтез, який намагається поєднати кейнсіанство з неокласичною школою.

1. 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій

1. Характеристика господарського розвитку за первісної доби.
2. Особливості східного рабства.
3. Економічна думка стародавнього світу.

1. Характеристика господарського розвитку за первісної доби

Первісна доба була найтривалішою в історії людства. Людина з'явилась понад 3 млн. років тому. Людство пройшло шлях від зародження людини як біологічного виду до сучасного фізичного типу, від первісного людського стада до родової та сусідської громад, племен та їхніх союзів, зародження державності, виникнення на рубежі 4 – 3 тис. до н.е. стародавніх цивілізацій.

Матеріальна культура первісного суспільства поділяється на кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), бронзовий і ранній залізний віки.

Найважливіші риси первісної доби:

- перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства;
- існування роду як господарської одиниці.

Палеоліт, або давній кам'яний вік (3 млн. – 10 тис. років тому). Протягом його зняряддя праці еволюціонували від палки і примітивних кам'яних знарядь до мікролітів (невеликих відщепів і пластин). Поширилось використання кістки і рогу. Кількість типів знарядь досягла 100. Головні заняття – збиральництво, загінне полювання, рибальство. Людина навчилася видобувати вогонь. З'явилися постійні житла.

Мезоліт або середній кам'яний вік. Поряд із збиральництвом і полюванням існувало рибальство вудкою. Здійснені перші спроби приручити диких тварин. Виник водний транспорт. Характерний високий рівень виготовлення мікролітів. З'явилися макроліти – кам'яні знаряддя для обробки дерева, зокрема сокири.

Неоліт або новий кам'яний вік. Утверджуються різні галузі відтворюючого господарства. Складовою частиною цієї епохи був мідний вік, або енеоліт, коли відтворююче господарство стало домінуючим. Розвивалося общинне ремесло, розводили велику й дрібну худобу, використовували перший штучний матеріал – кераміку, зародилося прядіння і ткацтво, з'явився ткацький верстат. Виник наземний транспорт (лижі, віз, сани, волокуша). Остаточо завершилося формування техніки обробки каменю.

За мідним віком настав бронзовий. Рисами його були: існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, виділення скотарських племен. Високим був рівень громадського ремесла. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного й регіонального характеру.

Залізний вік (II – I тис. до н.е.). Основними ремісничими професіями були ковалі, зброярі, гончарі, будівельники. Удосконалення знарядь праці, розширення виробництва їх з металу, поділ виробничої сфери на сільське господарство і ремесло, виробництво додаткового продукту створили економічні умови для виникнення держав.

Перші держави утворилися на Стародавньому Сході (Єгипет, Індія, Месопотамія) на зламі неоліту і бронзової доби.

2. Особливості східного рабства

Історія стародавніх цивілізацій охоплювала період з IV тис. до н.е. до падіння Західної Римської імперії у V ст. н.е.

Склалася два типи господарської організації – східне і античне рабство.

Східне рабство виникло в IV тис. до н. е. У Стародавньому Єгипті. Розвивалося землеробство на високоврожайних поливних землях долини Нілу. Тваринництво витіснило мисливство. Найважливішим господарським досягненням стала зрошувальна система землеробства. Високого рівня розвитку досягла обробка каменю.

На півночі Єгипту переважав розвиток тваринництва, а на півдні - землеробства, що стало причиною розвитку жвавої торгівлі.

Найважливішими державами межиріччя були Шумер, Ур, Ніппур, Урук та інші (IV – III тис. до н.е.).

Економіка східного рабства характерна і для Стародавньої Індії і Китаю.

У IV тис. до н.е. в долині Інду зародилося зрошуване землеробство, розвивалося тваринництво. Виникли ремісничі міста, торгівля. Знаряддя праці виготовляли як з металу, так і з каменю. У II – I тис. до н.е. спосте-

рігалося швидке піднесення економіки Індо-Ганзької долини. Високим був розвиток ремесел – ковальства, ткацтва, гончарства, ювелірні вироби. Індія включилася в обмінну торгівлю.

З'явилися купці, в тому числі лихварі. Грошовий обіг був ще малорозвинений.

Рабство мало патріархальний характер. Сільська община зберігала домінуюче становище в економіці.

Як підсумок особливостей східного рабства можна визначити наступне:

1. Головна сфера економіки - сільське господарство - залишилась поза рабовласницьким виробництвом.
2. Раби належали в основному державі.
3. Праця рабів використовувалася непродуктивно, тобто, для обслуговування рабовласників, будівництва пірамід, каналів тощо.
4. Східне рабство не є класичним, у ньому переплітаються громадські й рабовласницькі елементи.

3. Економічна думка стародавнього світу

Історія економічної думки бере свій початок у глибокій давнині. Вже первісні люди мали якісь зачатки господарських знань, котрі були результатом осмислення виробничого досвіду. Формувалися окремі елементи економічних знань. Економічні ідеї того часу знайшли вираження у збірниках законів царства Ешнуні (XX ст. до н.е.) і вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.). У них передбачалися захист майнових інтересів держави, рабовласників, певне регулювання економічних відносин. Пам'яткою давньоіндійської літератури є "Артхашастра" (IV - VI ст. до н.е.). У ній викладено знання з економіки, техніки і політики, передбачено регулювання земельних відносин, розв'язання проблем іригації.

У Китаї великого поширення набуло конфуціанство. Його економічні засади виклав Мендзи (372 - 289 рр. до н.е.), який відстоював селянське землеволодіння.

Тогочасні економічні погляди знайшли вираження у трактаті "Гуань-Цзи" (IV - III ст. до н.е.), в яких реалістично розкрито злиденне становище народу, окреслено шляхи розвитку сільського господарства і поліпшення життя селян.

Зміцнення землеробства вважалось найважливішою умовою забезпечення стійкості економіки.

Великого значення автори "Гуань-Цзи" надавали товарно-грошовим відносинам з погляду їх використання державою для регулювання економіки.

У трактаті також розглядалися питання податків і грошового обігу. Пропонувалось замінити прямі податки на залізо й сіль непрямими, застосовувати для стабілізації господарства нормовану емісію грошових знаків та ін. Багато ідей "Гуань-Цзи" було використано в господарській практиці Стародавнього Китаю.

Важливим джерелом, яке свідчить про економічні уявлення старовини, є Біблія. Ця книга зіграла винятково важливу роль у формуванні принципів господарської етики, якими протягом сторіч керувалися люди, вступаючи у відносини в сфері економічної діяльності.

Як правило, ці документи не мали аналітичного характеру, а тільки встановлювали певні норми поведінки, проте елементи роздумів і узагальнень уже мали в них місце.

1.3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій. (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)

1. Господарство Стародавньої Греції.

2. Античний Рим: економічні причини розквіту й занепаду.

3. Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я.

4. Економічна думка античного світу.

1. Господарство Стародавньої Греції

Криза рабовласництва на Близькому Сході призвела до занепаду Вавилонського царства і Єгипту. Режим рабовласництва відроджується в нових країнах Середземномор'я. Це виявилось в економічному розвитку Греції і Риму.

У світовій історії розпочався новий період – античний (давній). Він охоплював першу половину I тис. до н.е. – першу половину I тис. н.е.

У цей період рабовласництво досягло повного розквіту. Була знищена община, рабська праця використовувалась різнобічно й продуктивно. Рабство перетворилося на класичне.

Особливості географічного положення визначили відокремленість життя кожної общини, її економічну автономію. Через це антична громада, на відміну від сільської східної громади, виступала в основному як місто. Вона була окремою державою, в якій повноправними були тільки землевласники. Населення концентрувалось у містах, тому сільське господарство було другорядним.

У VIII – VI ст. до н.е. прогрес у землеробстві привів до відокремлення ремесла від сільського господарства й розвитку торгівлі між окремими районами Греції. Розвиток обміну зумовив появу грошей, торгового капіталу, купців. Розвивалось будівництво житла, ткацтво, суднобудування, виготовляли кераміку.

Продуктивність праці була високою, зростали міста. Сільське господарство розвивалось повільно, в ньому панувало двоплілля.

Суспільство розпалося на два стани: вільних громадян і невільників.

У VIII – VI ст. до н.е. формувалися грецькі рабовласницькі міста – держави, або поліси.

Найяскравішим прикладом рабовласницької держави була Спарта. Фізична праця для спартанців була принизливою, їхня справа – війна. Господарство Спарти було відсталим, грошовий обмін не набув розвитку.

Інша картина формування рабовласницької держави була в Аттіці. Ремесло і торгівля тут набули високого розвитку.

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції була колонізація. Причиною її стала гонитва за новими землями, за здобиччю, хлібом. Колонії стали центром торгівлі греків з варварами.

У V – IV ст. до н.е. праця рабів стала продуктивною, вона активно використовувалась у ремеслі. Були й державні раби.

У V ст. до н. е. рабовласництво в Греції набуло найвищого рівня розвитку, хоча економіка прогресувала дуже нерівномірно. Ремесло і торгівля розвивалися в незначній частині країни, на більшості ж територій переважали сільське господарство, землеробство і тваринництво. Зберігалася складна форма оренди землі.

У IV ст. до н.е. частково вводилося трипілля, удобрювались вапном поля, застосовувалась борона з дерев'яними зубами, молотильна дошка тощо. З'явилися наукові трактати з сільського господарства. Значне місце в господарстві Греції займало виплавка металів, славилися грецька кераміка і тканини.

Військова могутність Афін призвела до розвитку суднобудування, яким керувала держава.

Широкого розвитку набули в грецьких містах грошовий обіг і товарне виробництво, торгівля. Це сприяло зміцненню економіки.

Однак технічні можливості рабоволодіння швидко вичерпали себе. Нескінченні війни між грецькими містами, боротьба між демосом і аристократією, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя. У 338 р. до н.е. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н.е. Балканський півострів став здобиччю Рима.

2 . Античний Рим: економічні причини розквіту й занепаду

Історія Риму є яскравою сторінкою розквіту і загибелі рабовласницького (класичної форми) господарства. Виділяють три етапи розвитку Римської держави:

- 1- царський (VIII – VI ст. до н. е.);
- 2- республіканський (509 – 31 рр. до н.е.);
- 3- імператорський (31р. до н.е. – 476р. н.е.).

На 1 етапі вирішальна роль в економічному житті належала землеробству.

Високого рівня розвитку набуло ремесло, розвивалась зовнішня торгівля з Південною Італією, Сицилією, Афінами, Карфагеном. У VII – VI ст. до н.е. відбулися розлад родового ладу і формування рабовласницьких відносин. Соціальний розвиток визначався відносинами між патриціями і плебеями. Майнова диференціація зумовила появу інших залежних людей – клієнтів.

Протягом VI - III ст. до н.е. у Стародавньому Римі склалося рабовласницьке суспільство. Рабство мало патріархальний характер, було переважно домашнім, борговим, спадковим. Головною виробничою силою було вільне населення.

У I ст. до н.е. Рим перетворився на світову державу від Атлантичного океану на Заході до Тигру і Євфрату на Сході. II – I ст. до н.е. характеризується як розквіт римського рабовласницького господарства в його класичній формі. Раби були основною виробничою силою у всіх галузях господарства. Переважало приватне рабовласництво, державне було незначним.

Римська держава вважалася юридичним власником землі. Розподіл її у приватну власність здійснювався поступово. Характер і роль дрібного селянського господарства змінювалися на різних етапах розвитку Римської держави. Важливою ознакою економічного розвитку Риму була боротьба за землю. Економіка засновувалася на багатогалузевому сільському господарстві. Існувало трипілля.

Землероби користувалися примітивними знаряддями праці.

Кінець республіки (I ст. до н.е.) – це період громадянських війн, занепаду сільського господарства, особливо в Італії. Подоланням цього занепаду, а також найвищим рівнем розвитку характеризуються I – III ст. н.е. Відбулися позитивні зміни в агротехніці. Розширилися посівні площі, вдосконалювалися знаряддя праці, застосовувалося штучне зрошення. Іригаційна система давала можливість збирати 2 – 3 урожаї на рік. Розвивалась культура садіння, підживлення, прищеплення. Розпочалися зміни в організації виробництва у володіннях великих землевласників. Латифундії поділялися на невеликі ділянки (парцели), які надавалися в оренду колонам – дрібним землеробам. Виникли рентні відносини у вигляді натуральних і грошових платежів, відробітків. Поряд з вільними селянами - орендарями в маєтках землевласників з'явилися раби, які обробляли наділи землі і платили ренту. Зросла чисельність вільновідпущеників – лібертинів, які займалися ремеслом і торгівлею.

У II ст. до н.е. – II ст. н.е. високотоварними були маєтки, які спеціалізувалися на вирощуванні однієї культури, призначеної для ринку. Рентабельними були латифундії і сальтуси, які вирощували різні культури. Рабська праця в сільському господарстві була високоефективною. Значних успіхів було досягнуто в ремеслі. Більшість працюючих у майстернях були вільними, а рабська праця використовувалась як некваліфікована. З I ст. до н.е. в ремеслі відбулися глибокі структурні зміни. Розпочалося будівництво громадських споруд (Колізей в Римі), розкішних палаців знаті, лазень, водогонів, шосейних шляхів. Розвивалося суднобудування. На високу ступінь піднялась технологія виливання предметів з бронзи й благородних металів, різьблення по мармуру і базальту. Ремесло мало галузеву й географічну спеціалізацію. Розвивалися виробництво кераміки, посуду, шкіряне і текстильне виробництво. Характерною особливістю римського ремесла було об'єднання в колегії за професіями.

Процвітання ремесла в Італії тривало недовго. З II – III ст. н.е. провінції перевершили в ремісничій майстерності ремісників з Апеннінського півострова.

Італійські майстерні деградували, припиняли діяльність. Провінційні ж, навпаки, процвітали.

У II ст. н.е. Галлія стала однією з найрозвиненіших провінцій. Поширилися скляний, латунно-бронзовий, залізний, олов'яний, керамічний, ювелірний промисли. У Римській державі промисловою одиницею була майстерня. Однак заняття ремеслом не було престижним і вважалося справою бідних і рабів.

Розвивалась торгівля, яка приносила більше прибутків ніж ремесло. Склався внутрішній ринок, де виробник сам продавав свій товар. З часом у Римі виникли спеціалізовані ринки. Сформувались великі центри внутрішньої торгівлі – ярмарки.

Зовнішня торгівля в царський період у Римській імперії була слабо розвинена. Її розвитку сприяли об'єднання Середземномор'я, під владою Рима, спеціалізація і товаризація господарства, географічний поділ праці, успіхи в суднобудуванні й будівництві доріг. В Італії існувало професійне купецтво. Першим засобом оплати була худоба, потім швидко розвинувся грошовий обіг. Розвитку і певної правової регламентації набула банківська справа. Рим став світовим центром грошових операцій, торгових угод, світовою біржею. Розвивався лихварський капітал. Торгово-грошові відносини досягли найвищого рівня розвитку в I – II ст. н.е. Фінансова система була заснована на експлуатації колоній.

У добу пізньої Римської імперії (III - V ст. н.е.) господарство занепало і прийшло до кризового стану. Визначальним стали розклад античної власності, поступова втрата рабством свого виробничого значення, натуралізація економіки та переважний її аграрний розвиток, послаблення економічних позицій міст, дестабілізація грошової системи, посилення фіскального гніту. Велике землеволодіння зберігалось, однак тенденція його розвитку полягала у зміцненні невеликого індивідуального виробництва. Розширилися господарська самостійність рабів, які отримували землю. Загострювались соціальні суперечності. Не припинялись народні повстання. Натиск варварів постійно посилювався і загрожував романському світу.

Східна і Західна частини імперії роз'єдналися. У 476 р. н.е. Західна Римська імперія перестала існувати.

3. Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я

З еліно-римською історією тісно пов'язана доля народів Північного Причорномор'я. У IX – VIII ст. до н.е. у південних степах України жили кіммерійці. Їх основним заняттям було кочове тваринництво, насамперед конярство. Скіфи (VII ст. до н.е. – III ст. н.е.) витіснили кіммерійців у Малу Азію, зайнявши степові простори від Кубані, Дону і Дніпра до Дунаю. Населення скіфів поділялось на скіфів-хліборобів (жили осідло, займались сільським господарством, переважну частину врожаю продавали), кочових скіфів (випасали незліченні стада худоби), царських скіфів (панівна верхівка державного об'єднання, збирали данину в підлеглих племен, основне заняття – військова справа).

Імовірно, скіфів-орачів можна назвати прапредками українського народу.

Інтенсивно йшла торгівля між Скіфією і Грецією, це стало причиною руйнування родової общини, заміни її землеробною, зміцнення місцевої знаті, утворення державності скіфських царів.

Майже одночасно із заселенням Північного Причорномор'я кіммерійцями і скіфами там розпочалася грецька колонізація. У V ст. до н.е. на Кримському півострові утворилося Боспорське царство. Тут розвивалось землеробство і ремесло.

У IV – III ст. до н.е. скіфська держава зазнала суттєвих зрушень. На півдні

України з'явилася нова грізна сила – сармати, яка перемогла скіфів. Економіка занепала. У II ст. до н.е. Північне Причорномор'я стає об'єктом зазіхань з боку Риму. У I ст. до н.е. грецькі колонії стали її васалами. Але загальна криза рабовласництва у II – III ст. н.е. підірвала сили імперії. Скоротились торгові зв'язки, зменшилась товарність сільського господарства і ремесла. Відбулась натуралізація всього господарства.

Гунська навала (IV ст. н.е.) призвела до загибелі античних держав Північного Причорномор'я і краху рабовласницької системи.

4. Економічна думка античного світу

В античній літературі економічна думка стародавнього світу виражена в найрозвиненішому вигляді. Висловлювання античних авторів з окремих проблем, хоча ще і не є цілісною системою поглядів, проте це вже серйозна спроба теоретично осмислити й науково узагальнити характерні для цієї доби економічні процеси та явища.

Мислителі Давньої Греції і Давнього Риму прагнули визначити принципи й методи організації та управління господарством рабовласників. Учення про його організацію називали економією, а про управління державою - політикою. Так, Ксенофонт (430 - 355 рр. до н.е.) у праці "Домострой" визначив економію як науку про збагачення свого господарства. Визнаючи рабство природним і правомірним, Ксенофонт був прихильником натурального господарства, як більш стійкого і надійного. Землеробство він ставив на рівні з воєнним мистецтвом, а ремесло навіть не включав до предмета економії як негідне заняття для вільних людей. Таким було ставлення і до торгівлі. Водночас Ксенофонт високо цінував гроші як вираження концентрованого багатства і засобів обігу. Він не залишив без уваги і проблеми товарно-грошових відносин з огляду на можливість їх використання для зміцнення натурального господарства. Ксенофонт одним з перших зрозумів важливість розподілу праці, визнавши потребу в спеціалізації виробників на виготовленні певних предметів.

Ксенофонт бачив зв'язок між поділом праці й розмірами ринку, протиставляючи слаборозвинутому поділу праці у малих містечках відносно високий рівень його у великих містах.

Філософ Платон (427 - 347 рр. до н.е.) у своїх творах побудував ідеальну державу, в якій мали існувати три стани: правителі (філософи), воїни й ремісники, землероби, дрібні торговці, які належали до вільних людей. Раби з цієї класифікації виключались, оскільки в них він бачив не людей, а знаряддя праці.

Між усіма станами, за планом, існує чіткий поділ праці. Фізичну працю Платон зневажав, вважаючи, що це доля нижчих верств населення.

Нерівність, яка існує в ідеальній державі, випливає із самої природи людей, через що є нездоланною. Проте кожна людина має одержувати свою частку відповідно до своїх здібностей, що є справедливим. Здібності окремої людини є обмеженими, її потреби - різноманітними і навіть безмежними. Відтак постає суперечність між потребами людей і можливостями їх задоволення. Розв'язання цієї суперечності Платон бачив в утворенні міста ("держави"), тобто об'єднання людей, в якому існує поділ праці. Саме поділ праці у Платона є основним принципом побудови держави та її природною основою.

Економічна думка Стародавньої Греції досягла своєї вершини у творах Арістотеля (384 - 322 рр. до н.е.) - найвидатнішого мислителя давнини. Він був прихильником натурального рабовласницького господарства з дрібною торгівлею. Проте оскільки в Греції існувало товарне виробництво, Арістотель досліджував товарно-грошові відносини і зробив це найглибше серед античних мислителів. Він розрізняв простий товарний обіг і обіг грошей, рух грошей як засіб обігу і як грошового капіталу. Він першим звернув увагу на відмінності між споживною вартістю і вартістю товару.

Державний діяч і письменник Давнього Риму Катон (234 - 149 рр. до н.е.) у дослідженні "Про землеробство" обґрунтував шляхи й методи розширення рабовласницьких латифундій з тим, щоб дістати більше доходу. Інший римський митець Варрон (I ст. до н.е.) у трьох книгах "Про сільське господарство" висловлював занепокоєння щодо перспектив рабовласницьких порядків, накреслив шляхи повернення до натурального господарства. Колумелла (I ст. до н.е.) у творі «Трактат про сільське господарство» рекомендував програму інтенсифікації сільського господарства, відмовитися від рабської праці та передати ведення господарства колонам, праця яких вигідніша, ніж рабів. Інакше кажучи, йшлося про перехід суспільства до нового, феодального типу виробництва.

Зазначимо, що теоретична економічна думка в Давньому Римі не набула такого розвитку, як у Давній Греції.

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ ЗМ 1

Історичний період; палеоліт; мезоліт; неоліт; антропогенез; родова община; неолітична революція; споживче господарство; виробляюче господарство; натуральне господарство; оренда; боргове рабство; банк; лихварство; фіскал; державне господарство; іригаційне землеробство; ремесло; торгівля; гроші; торговельне мито; наймана праця; натуральна плата; ремесло; наука; самоврядування; фети; поліс; фільварок; автаркія; ілот; фіаси і метки; класичне рабство; муніципія; патрицій; плебей; латифундія; колонат; пекулій; цивілізація.

ЗМ 2. Господарство та економічна думка епохи Середньовіччя

Господарство та економічна думка суспільства Європейської цивілізації в період Середньовіччя (V – XV ст.)

1. Загальна характеристика господарства Європи в V – XV ст.
2. Особливості розвитку сільського господарства. Агрокультура і сільськогосподарська техніка.
3. Розвиток ремесел і міст в Середньовіччі.
4. Зростання торгівлі, розвиток банківської системи і кредиту.
5. Економічна думка Середньовіччя.

1. Загальна характеристика господарства Європи в V – XV ст.

Господарство Середньовіччя характеризується такими загальними ознаками: панування приватної власності, основою якої була земля у формі феода (умовно-службове спадкове надання), що дало назву системі господарства; монополія феодалів на землю, яка виявлялася в принципі „Немає землі без сеньйора”; умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв'язках; протиріччя між великою власністю на землю дрібним селянським виробництвом; особиста, поземельна, судово-адміністративна і військово-політична залежність селянина від землевласника; рентна форма експлуатації феодално-залежного селянства; переважання натурального господарства і другорядна роль обміну; сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські форми.

Розвиток аграрного сектора в економіці зумовив назву Середньовіччя як „аграрної цивілізації”.

Розвиток господарства країн Європи в ці часи пройшов три етапи:

- раннє Середньовіччя (V - X ст.). Сформувалися і утвердилися визначальні риси феодалного господарства (період генези).
- період зрілості феодалного господарства в умовах внутрішньої колонізації, розвитку міст і товарного виробництва (XI - XV ст.).
- пізнє Середньовіччя (XVI - перша половина XVIII ст.). Зароджувалися ринкові форми виробництва, з'явилися перші ознаки індустріальної цивілізації.

Виникнення і розвиток господарства в європейських країнах мали загальні ознаки. Але в кожній країні були свої особливості, хронологічні межі. Так, в Італії, Франції, Іспанії, Візантії цей період отримав назву романського, сформувався на основі спадщини Римської імперії та соціально-господарської системи германських племен. В Англії, Німеччині, скандинавських і слов'янських країнах перехід до феодалних відносин відбувся на основі розкладу родоплемих і обцинних відносин.

Зрілі феодалні відносини (XI – XV ст.) практично у всіх європейських країнах мали класичну форму і майже не відрізнялися. На першому етапі їхнього розвитку панувала феодална земельна власність, що складалася у трьох видах – королівська, світська, духовна. Існувала власність верховна, сеньйоральна і підпорядкована васальна. Основними господарськими одиницями стали сеньйорії.

Сеньйоріально-селянські відносини засновувалися на надільній системі, що давала змогу селянинові мати самостійне господарство, а сеньйорові забезпечувала економічну реалізацію права власності на землю - земельну ренту.

У XII - XIII ст. підвищився правовий статус, розширилися права селян на володіння землею. Громади і окремі сім'ї викупували такі сеньйоріальні обов'язки, як обмеження в шлюбі, свободу відчуження й успадкування рухомого і нерухомого майна, вихід з землі. Фіксувалися талля, розміри військового збору, торгові й дорожні мита, судові штрафи. Отже вони звільнялися від особисто-спадкової залежності, зміцнювалася їхня господарська самостійність.

Протягом XI - XIII ст. в Європі зберігалася нечисленне вільне селянство, яке не належало ні до королівських, ні до приватних сеньйорій (так звані державні селяни). Ці дрібні власники: вільні люди короля у Франції, фригольдери в Англії, „вільні селяни” у Візантії, „імператорські” вільні у Німеччині самостійно розпоряджалися землею, переселялися з місця на місце, судилися тощо. Проте всі вони були феодално залежними через представників королівської (князівської, імператорської) влади. За користування землею, відчуження її селяни платили податки й виконували державні примуси значно менші, ніж селяни сеньйорій.

У XIV - XV ст. у різних регіонах відбувся новий аграрний переворот, що змінив господарську структуру феодалних сеньйорій. Зміни були зумовлені сукупністю соціально-економічних причин. З перших десятиліть XIV ст. до кінця XV ст. фактично всі країни Європи охопила демографічна криза. Спустошувалися орні землі, які заросли лісом і перетворювалися на пасовиська. Зникали поселення. Населення мігрувало до міст і приміських зон. Погіршували становище війни, феодалні усобиці. Обсяг сільськогосподарського виробництва різко зменшився. Загострилися внутрішні суперечності феодалного маєтку, економічні можливості якого не задовольняли потреби феодалів і селян.

З розвитком міст і товарного виробництва господарський розвиток сеньйорій підпорядковувався ринковим відносинам. Потребували грошей хрестові походи.

Різко збільшилися масові народні рухи проти посилення феодального гноблення, за фіксацію примусів, збереження громадських земель.

2. Особливості розвитку сільського господарства. Агрокультура і сільськогосподарська техніка

Сільське господарство, що традиційно поділялося на рільництво, городництво, садівництво, тваринництво, було панівною формою європейської економіки протягом V - XV ст. Його еволюція тісно пов'язана з розвитком феодальних відносин.

У період генези феодального господарства у всіх країнах Європи фактично використовувалися однакові сільськогосподарські знаряддя праці: для оранки - мотика й широколопатеві полозові й вузьколопатеві рала, якими боронували землю глибиною до 7 см і підрізали кореневу систему. Ріллю розпушували граблями і бороною, траву косили косами, а врожай жали серпами. Молотили ціпами або за допомогою худоби, яка копитами вибивала зерно зі снопів, або тягла спеціальний каток чи молотильну дошку. Для різних робіт застосовували лопату, сокиру, ніж.

Вирощували різні сорти пшениці, просо, ячмінь. З технічних культур вирощували льон, коноплю, з бобових – боби, горох, сочевицю, рис. Розводили велику рогату худобу, волів як тяглову силу. Кількісно переважали дрібні тварини:

свині, кози, кури, качки, фазани. Окремою галуззю стало конярство. Важлива

роль у забезпеченні прожиткового мінімуму населення належала сільським промислам: полюванню, рибальству.

У XI - XV ст. сільське господарство повільно прогресувало у зв'язку з освоєнням нових земель, удосконаленням знарядь праці та системи рільництва, підвищенням виробничого досвіду селян. Це зумовлювалося завершенням процесу феодалізації, зростанням міст, які стали постійним ринком збуту продуктів харчування та сировини, розвитком товарного виробництва. Важливе значення мало поліпшення демографічної ситуації в XI – XIII ст. Освоювалися нові землі. Агротехнічний розвиток зробив можливою їх колонізацію, хронологічні межі якої в Західній Європі охоплювали другу половину XII – першу половину XIV ст., в Центральній і Східній Європі – XII – XVII ст.

Успіхи колонізації тісно пов'язувалися з досягненнями в агротехніці. Повсюдно утвердилася трипільна система рільництва, що порівняно з двопіллям збільшувала ріллю, розширювала види культур у сівозмінах (озимі, ярі, пари), при тих самих витратах давала змогу отримувати в півтора рази більше продукції, зберігала врожай при стихійних лихах, оскільки строки його садіння і збирання були різні, розподіляла сільськогосподарські роботи більш рівномірно протягом року.

Поступово протягом IX - X ст. головним орним знаряддям став плуг, конструктивними деталями якого були відвальна дошка, за допомогою якої розсувався і змішувався ґрунт, асиметричні залізні лемеші й чересло. У Центральній Європі і Росії поширилася соха, що була продуктивнішою від рала, легшою і конструктивнішою порівняно з плугом.

Зростання промисловості зумовило розширення посівів технічних культур.

Садівництво, городництво, виноградарство характеризувалися більш високим рівнем агротехніки порівняно з рільництвом. У приміських районах вони набули промислового значення. Сади й городи, які переважно належали королям, монастирям, феодалам, виходили з присадибних ділянок.

У доменіальному господарстві переважала велика рогата худоба, в селянських господарствах через нестачу кормів розводили овець, кіз, свиней, птицю. Худобу переводили на стійлове утримання. Відомо кілька типів тваринництва: пасовищне, стійлове, пасовищно-стійлове.

Серед промислів важливого значення набуло розведення риби. Практикувалася багаторівнева система ставків. Удосконалювалися пристрої для скидання води.

З XIII ст. у сільському господарстві зароджувалася спеціалізація окремих регіонів, країн, областей.

У цілому загальний рівень розвитку агрокультури і сільськогосподарської техніки зростав повільно.

3. Розвиток ремесел і міст у Середньовіччі

Феодальне господарство у своєму розвитку пройшло три стадії – ранню, розвинену і пізню, відповідно в них відбувалося поетапне піднесення ремесла.

Відомі три організаційно-виробничі центри селянського ремесла: замок сеньйора, село, господарства окремих селян, в яких виготовлялася більша частина продукції. Ремісників – професіоналів було небагато, тому левову частку промислових товарів залежні селяни виробляли для себе і своїх сеньйорів. Внаслідок аграризації та натуралізації економіки європейські міста занепали. Вони залишилися адміністративними, політичними й культурними центрами. У VIII – X ст. почали зростати торгові й ремісничі функції міст.

З XI ст. в економічному житті Західної Європи почався період урбанізації – відродження античних міст (Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон, Бонн) і утворення нових міст (Гамбург, Любек, Лейпциг, Магдебург), зростання їхнього господарського значення. Головною причиною цього було економічне піднесення, що призвело до занепаду натурально-господарських форм виробництва.

Сеньйоріальне ремесло вичерпало себе і феодальне помістя не могло розв'язати свої промислові проблеми.

Успіхи сільського господарства зробили можливим існування частини населення, яке могло не займатися сільським господарством. Ремісники переводилися на оброк. Вони покидали помістя і селилися на перехресті доріг у торгових містечках біля стін замків і монастирів.

Отже відокремлення ремесла від сільського господарства, розвиток товарних відносин стимулювали виникнення міст як центрів ремесла і торгівлі.

Західноєвропейські міста були невеликими за розміром і населенням, оточені високими мурами, валами, ровами, наповненими водою. У центрі міста на ринковій площі знаходилася ратуша – адміністративний осередок. Тут проходили ярмарки, святкування, забави, всілякі збори, а також публічні страти злочинців. Від центральної площі на всі сторони розходилися головні дороги. Місто не мало каналізаційних споруд, нечистоти виливали прямо на вулиці. Все це призводило до спалахів епідемії чуми, холери, які часто спустошували міста. Набагато більше мешканців жило за мурами і валами у передмістях. У містах жили ремісники, купці, люди вільних професій (художники, лікарі, аптекарі, друкарі).

Економічно розвинені міста Англії, Франції і Німеччини в XI - XII ст. досягли значного розквіту. Збільшилась чисельність міського населення, розвивалися ремесла і торгівля. Панівне місце займало виробництво бавовняних тканин, збут яких забезпечував піднесення ремесла і торгівлі. Збагачувалося купецтво.

Інтенсивний розвиток ремесла в XII - XIII ст. сформував цеховий лад у містах. Середньовічний цех організовувався лише за професійними ознаками. Цехи складалися з майстерень певного профілю, які розташовувалися по всьому місту.

Час від часу члени цеху збиралися в церкві або в ратуші, вирішуючи життєво важливі проблеми. Кожний цех мав свій статут. Документ узаконював, регламентував не тільки виробничі, духовні, а й моральні засади життя ремісничого колективу. Члени цеху були і воїнами, які захищали ділянку оборонного муру або вежі. Разом з купцями та іншими станами ремісники демократично управляли містом. Адміністрація мала відкрите антифеодальне спрямування.

У містах склалася ієрархія на зразок сільської общини. Майстри пригнічували підмайстрів, ремісників. Для того, щоб стати повноправним членом цеху (майстром), треба було пройти стаж учнівства (3-7 років), скласти важкий іспит.

Розвиток ремесла набув бурхливого розвитку в XIII ст. У кожній країні поділ праці призводить до спеціалізації. Пожвавлення внутрішнього обміну свідчило про зародження єдиного ринку. Цьому сприяли багаточисельні ярмарки, що відбувалися в містах. Вони мали обмежений і місцевий характер. Як правило, на них продавали певні групи товарів – худоба, зерно, коні, вироби ремісників тощо. Багато з таких ярмарок переросли місцеві масштаби і стали центрами міжнародної торгівлі.

У XIV - XV ст. в Європі виникла нова, вища форма виробництва – мануфактура. На зміну кустарям-ремісникам прийшли більш організовані великі робітничі майстерні. Тут у процесі виробництва було застосовано поділ праці. Це дало змогу значно збільшити випуск товарів, поліпшити їх якість. Головною фігурою виробництва стає найманий робітник. Перші текстильні мануфактури відомі у містах Північної Італії і Нідерландів.

4. Зростання торгівлі, розвиток банківської системи і кредиту

Розвиток ремесла, міст сприяв зростанню торгівлі. Особливо жваво вона провадилася у міських республіках Північної Італії – Флоренції, Венеції, Генуї, де зростав торговий і позиковий капітал, зароджувалися капіталістичні мануфактури, розвивалася банківська справа. У Венеції зародилася сучасна бухгалтерія.

У Західній Європі розвивалися зовнішня морська і внутрішня сухопутна торгівля. Вже в XI - XII ст. визначилися її центри – Венеція, Генуя, Піза. Північноіталійські купці витіснили із середньоземноморських торгових шляхів візантійців і арабів. З портів Близького Сходу європейці привозили товари Індії, Китаю, Сирії та інших азійських країн. Однією з найважливіших колоній Генуї була Кафа (Феодосія) з її ринком рабів.

Важливе значення для Західної Європи мала також торгівля Балтійським і Північним морями, річками: Ельбою, Шельмою, Одером, Темзою, Західною Двіною, Рейном, Дунаєм, Віслою, Німаном, Роною, Сеною. Якщо левантійська торгівля займалася переважно продажем на західноєвропейських ярмарках східних товарів, то північна – виробів місцевої промисловості, продуктів сільського господарства. Купці скуповували і з вигодою перепродували льон, худобу, шкури, хміль, хутро, сало, масло, хліб, рибу, сіль, віск, мед, металеві ремісничі вироби, олово, ліс.

Утворився Союз приморських міст під назвою Ганза. Свою діяльність вона розпочала в XII ст. і діяла до XVII ст. До Союзу входило 160 міст.

У середні віки розвинулася й сухопутна торгівля. Шовковий шлях від Китаю до Європи простягнувся на довгі кілометри. Каравани верблюдів, навантажених товарами, перетинали вздовж і поперек азійський і африканський континенти. У Європі сухопутна торгівля також набувала дедалі більшого значення.

Розвиток торгівлі обумовив розвиток грошово-банківської системи.

У Західній Європі в середні віки в грошовому обігу була велика кількість найрізноманітніших монет. Діловим людям важко було розібратися в їх повноцінності. На допомогу прийшли так звані міняйли. Поступово міняйли перетворилися на банкірів. Вперше вони з'явилися в північно-італійських містах, у провінції Ломбардії. Банкіри об'єднувалися в асоціації, компанії, товариства.

Разом з появою банківської системи виник кредит. Інтенсивний розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі, грошового обігу, банківської справи, кредиту, свідчить про народження нового, прогресивнішого виробництва. Виникають спеціалізовані райони з виробництва тих чи інших товарів, численні ярмарки, товарно-грошові відносини, формуються національні ринки. Важливе значення в економічному житті середньовіччя мали податки й різні примуси на користь феодалів чи державних установ.

Утворення загальнонаціональних ринків свідчило про те, що феодальне господарство вичерпало себе і людство вступило в індустріальну добу.

5. Економічна думка Середньовіччя

Після падіння Римської імперії (V ст.) почалася так звана доба Середньовіччя, що тривала аж до XVII ст. Економіка цього періоду була переважно аграрною, панувало натуральне господарство. Мислення середньовічної людини мало теологічний характер. Економічна думка ще не відокремилась у самостійну галузь знань. В епоху середньовіччя християнство в Європі, й іслам на Сході стають ідеологічним обґрунтуванням утвердження феодальних відносин. Особливістю прояву економічної думки стає її неодмінне релігійне оформлення. Середньовічні трактати містять численні конкретні господарські поради, різноманітні практичні рекомендації, але надто мало теоретичних узагальнень і спроб осмислення економічних процесів та явищ.

Основними джерелами економічної думки середньовічного суспільства є юридичні кодекси й церковні пам'ятки. Економічні уявлення народних мас відбилися в різних "єресях" та економічних вимогах селянських повстань.

В епоху феодалізму суспільство складалося передусім з класу феодалів і класу селян. Через це економічні вчення представників класу землевласників спрямовувалися на узурпацію селянських земель, виправдання феодальної організації господарства.

Дослідження являють собою митецькі компіляції традиційних істин, систематизацію накопиченого багажу, коментарі. Усе це — характерні риси методу, який отримав назву «схоластика» (від лат. *shola* — школа), широко розповсюдженого в середньовічному інтелектуальному середовищі. Про економічні погляди схоластів можна судити з висловлювань одного з найвидатніших представників цього методу — Фоми Аквінського (1225-1274 рр.), великого богослова, який написав за завданням Римського Папи роботу «Сума теології», яка узагальнює принципи католицького віровчення.

Суспільний устрій, у тому числі його економічна складова є результатом божественного приречення, тому існуючі господарські форми — власність, організація праці, навіть торгівля — необхідні й морально виправдані. Він апологував приватну власність, вважав натуральне господарство основою добробуту людей, а його продукти - природним багатством. Золото і срібло, на його думку, - штучне багатство, яке не може бути метою діяльності людини. Феодальна форма власності, система поділу праці природні й виправдують ієрархічну структуру і стану організації феодального суспільства, як і право кожного стану на свою частку винагороди.

Цьому ж завданню присвячене і вчення про «справедливу ціну». Така ціна повинна, по-перше, покривати витрати, а по-друге, забезпечувати продавцеві можливість жити відповідно до свого положення у суспільстві. Таким чином, у ціні повинен був знайти відображення соціальний статус учасників обміну, що, зрозуміло, несумісне з поняттям ціни як чисто ринкової категорії.

У період пізнього середньовіччя серед проблем, які обговорювалися схоластами, все більш помітне місце займають питання обміну, торгівлі, грошей. Активно дискутується ситуація, викликана «революцією цін» і її наслідками, що свідчило про перехід до нових форм економічних відносин.

У Київській Русі утвердження феодальних порядків знайшло вираження у зведенні законів "Правда Руская" (XI - XII ст.). У ньому обґрунтовувалося право власності князів на майно, рабів та напіврабів, регулювалися торговельні й кредитні відносини. У середні віки з'явилися "Домострой" Сильвестра та інші дослідження, в яких розглядалися проблеми організації феодального помістя, регулювання відносин між паном і його кріпосним залежним, між господарством і зростаючим ринком.

2.2. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)

1. Основні аспекти розвитку господарства країн Західної Європи.
2. Особливості економічного розвитку країн Центральної, Південно-Східної і Східної Європи.
3. Меркантилізм та його історичне значення.

1. Основні аспекти розвитку господарства країн Західної Європи

Протягом 16-18 ст. Європейська цивілізація перейшла від феодального до індустріального суспільства. Англійська буржуазна революція 1640-1660рр. поклала початок новій історії. Сутність перехідної епохи полягала в розкладі феодального господарства і появи і основних ознак індустріального суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і Французької буржуазної революції (1789-1794рр.) перетворилося на панівний клас.

Перехідний період характеризується значними досягненнями в галузі науки і техніки, посиленням між- і внутрішньогалузевим поділом праці, розвитком ремесла.

Удосконалилися водяні млини, які застосовувалися у всіх галузях виробництва. Істотні зрушення відбулися у текстильній промисловості. Самопрядка замінила веретено, горизонтальні й стрічкові ткацькі верстати — примітивні вертикальні. З'явилися в'язальні машини, примітивні токарні, свердлильні, шліфувальні, гвинторізні верстати, механічні молоти тощо. Технічний прогрес охопив гірниче і металургійне виробництво. Розвивалося доменне виробництво для добування заліза.

В Європі почали виготовляти папір. Розвивалося книгодрукування за допомогою друкованого набору, використовувалися годинникові механізми з маятником. Були сконструйовані телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, гідрометр.

Відбулися агрокультурні зміни: перехід до травосіяння та багатопілля, широке застосування добрив, багаторазова оранка, порайонна спеціалізація сільського господарства, підвищення продуктивності праці. Таким чином, всі ці технічні передумови підготували перехід від дрібного до великого виробництва.

В економічному розвитку Західної Європи велику роль відіграли географічні відкриття кінця XV - початку XVI ст. Їх важливою економічною передумовою була криза левантійської торгівлі з другої половини XV ст. Значним стимулом до географічних відкриттів було золото як матеріалізація багатства.

Розвиток абсолютизму в Західній Європі створив політичні передумови для організації великих морських експедицій для колоніальних загарбань. Монархам потрібні були гроші для утримання війська, чиновників, двору.

За державний рахунок знаряджалися перші експедиції, що поклали початок великим географічним відкриттям. Серед таких відкриттів успішною була подорож 1497-1498 рр. Португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією у 1492 р., відкрив Америку. Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519-1521 рр.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Почалася перебудова європейських економічних відносин. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з країн Середземного моря на океани: Атлантичний, Індійський, Тихий. Зовнішня торгівля в XVI - XVIII ст. досягла розмірів світової. До її обігу були залучені нові товари: тютюн, кава, какао, чай та ін. Почалося формування світового ринку як складової частини індустріальної економіки. Центрами світової торгівлі стали спочатку Лісабан, Севілья, з середини XVI ст. - Антверпен, у XVII ст. - Амстердам, у XVIII ст. - Лондон.

Великий приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін, яка мала значні наслідки. Збагатилися купці, прискорився перехід до мануфактурного виробництва, росли прибутки промисловців, в аграрному укладі європейських країн зменшилися реальні розміри фіксованої грошової ренти або орендних платежів, а ціни на сільгосппродукцію росли.

Безпосереднім результатом великих географічних відкриттів було створення колоніальної системи. Першими на шлях колоніального захвату стали Іспанія і Португалія. Поступово їх витиснули Голландія, Англія, Франція, перемігши на зовнішньому й внутрішньому ринках.

Почалася перебудова європейських економічних відносин. Розклад феодального господарства був пов'язаний з розвитком товарного господарства; спеціалізацією ремесла, що наближалася до мануфактурного поділу праці; посиленням майнової і соціальної диференціації; формуванням великих капіталів і розвитком розширеного відтворення.

Генезис індустріальної цивілізації пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва, тому господарство XVI - XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура - підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур - розсіяна (децентралізована) і централізована. Зародження мануфактур відбувалося у двох напрямках: 1) торговий капітал підпорядковував виробництво; 2) виробник став і підприємцем, і купцем.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох напрямках: створення буржуазних форм земельної власності, перетворення феодальної ренти на капіталістичну, зростання товарності. Відбулися значні зрушення у сфері обігу і розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, розвивався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейські й світові ринки товарів і грошей. Панівну роль тут відігравали Голландія і Англія.

Сталися радикальні зміни в організації світової торгівлі. З'явилися монопольні торгові компанії, вдосконалювалися товарні біржі. Зародилася страхова справа. Доходи розподілялися через зарплату, прибуток і ренту.

Значну роль у процесі генезису індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах (1566 - 1609 рр.), Англії (1640 - 1660 рр.), Північній Америці (1775 - 1783 рр.), Франції (1789 - 1794 рр.). Створилися монопольні торгові компанії - Левантійська, Віргінські, Гвінейська, Вест-Індійська, Ост-Індійська, Російська.

Отже визначальним моментом господарського розвитку країн Західної Європи була підприємницька перебудова на ринкових засадах, формування індустріального укладу. Але на кінець XVIII ст. нові відносини перемогли частково. В Іспанії, Італії, Португалії запанувала феодальна реакція, економіка характеризувалася заупадком і відносним застоєм.

2. Особливості економічного розвитку країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи

Для аграрної еволюції країн Центральної, Південно-Східної і Східної Європи протягом XVI - XVIII ст. визначним було утвердження панщинно-кріпостної системи господарства. Вона характеризувалася захопленням феодалами селянських і громадських земель, зростанням доменів і створенням великих маєтків, закріпаченням селян з переважно відробітковою рентою, орієнтацією господарства не на особисті потреби феодала, а на виробництво товарної маси сільськогосподарської продукції для збуту на внутрішньому і зовнішньому ринках. Цей процес в історії має назву „повторне закріпачення селян”.

У сферах промисловості й обігу повільно розвивалося дрібне товарне і мануфактурне виробництво. Зовнішній ринок переважав над внутрішнім. Країни Центральної і Східної Європи перетворилися на аграрно-сировинний додаток до економічно розвинених західноєвропейських країн. Причинами цього були як місцеві закономірності та особливості, так і загальноєвропейські економічні фактори. Порівняно із Західною Європою ці країни не були готові до перебудови. В аграрних відносинах збереглися дворянські землеволодіння, елементи особистої та адміністративно-судової залежності селян від феодалів і відробіткова рента.

Товаризація селянських господарств була незначною. Наявність колонізаційного земельного фонду, зокрема у Східній Німеччині, Польщі, Росії ще більше гальмувала темпи розвитку. Урбанізація була меншою, ніж у Західній Європі. Міста були відносно слабо розвинені і не могли взяти на себе роль рушія суспільного про-

гресу, що було властиве західноєвропейським містам. Великі географічні відкриття віддалили ці країни від головних шляхів світової торгівлі. Продукція місцевих ремесел не могла конкурувати з мануфактурними західноєвропейськими виробами. Слов'янські народи, крім російського, не мали своєї державності, належали до багаторічних Російської, Австрійської держав, Речі Посполитої, Туреччини.

Селянська війна в Німеччині (1524-1525рр.), народні рухи в Чехії, Угорщині, Росії на початку XVII ст. були придушені й не закріпили прогресивних тенденцій розвитку.

У процесі розпаду панщинно-кріпосної системи господарства визначилися два напрями розвитку європейських країн. У Західній Європі відновлювалося парцелярне господарство, капіталістичні відносини утверджувалися фермерським шляхом. У більшості країн Центральної і Східної Європи, зокрема в Росії аграрна революція відбувалася повільно, із збереженням феодальних пережитків.

Підприємницьке сільське господарство перемогло в середині 19 ст.

3. Меркантилізм та його історичне значення

У пізньому середньовіччі (XVI - XVII ст.) феодалізм розкладається, виникають капіталістичні виробничі відносини. Великі географічні відкриття сприяли розвитку зовнішньої торгівлі, зумовили введення в обіг величезної кількості дорогоцінних металів за рахунок пограбування колоній. Зростання ролі ринку в житті суспільства, ускладнення суспільно-економічних відносин - все це зумовило становлення економічної теорії як самостійної науки. На перших етапах економічна теорія виражала інтереси міщинського класу буржуазії та прогресивні тенденції суспільного розвитку. Тоді ж з'явився термін "політична економія".

Капіталістичні відносини почали складатися передусім у сфері торгівлі. Тому і перша школа буржуазної політичної економії - меркантилізм - трактувала економічний розвиток так, начебто джерелом багатства суспільства є обіг, торгівля, а праця людей, зайнятих у цій сфері, особливо в галузі міжнародної торгівлі, забезпечує нагромадження багатства, яке тоді ототожнювалося із золотом.

Один з представників меркантилізму французький економіст А. Монкретьєн (1575 - 1621 рр.) у 1615 р. опублікував "Трактат політичної економії".

Англійський меркантиліст Томас Мен (1571 - 1641 рр.) обґрунтував, що баланс зовнішньої торгівлі є регулятором багатства країни. Для цього, на його думку, потрібно "продавати щорічно на більшу суму, ніж купувати".

У Росії ця течія економічної думки була представлена І. Посошковым (1652 - 1726 рр.). Він написав "Книгу о скудности и богатстве", в якій доводив, що багатство країни визначається добробутом народу. Він відстоював обмеження споживання іноземних товарів, пропонував створити мануфактури для переробки вітчизняної сировини і експорту переважно готових товарів з тим, щоб забезпечити якомога більше надходження металевих грошей в країну.

Меркантилістичні ідеї І. Посошкова поєднувалися з вимогами поліпшення становища селян.

Мислення меркантилістів значно відрізняється від економічних поглядів античного світу. Керівним принципом останнього був аристотельський поділ господарства на економіку і хрематистика із засудженням останньої як "ненормальної". У центрі уваги меркантилістів опиняється саме хрематистика - "породження" грошей грошима. Меркантилісти шукають зв'язок між господарськими явищами, але шукають його на поверхні явищ, у сфері обігу. Це було зумовлено особливістю епохи, коли домінував торговий капітал.

Отже предметом дослідження меркантилістів є сфера обігу. Метод дослідження меркантилістів - збирання і описування реальних фактів і часткова їх класифікація, тобто коли прямують від конкретного до абстрактного, що є неминучим у період зародження будь-якої науки.

Ідеологію меркантилізму розкривають такі головні положення. По-перше, багатством є тільки те, що може бути реалізованим і справді реалізується у грошах; тобто багатство - це не що інше, як нагромадження грошей. По-друге, виробництво створює потрібні передумови для утворення багатства, а тому потребує постійного заохочення і розвитку. По-третє, безпосереднім джерелом багатства є сфера обігу, тобто сфера, де продукти перетворюються на гроші. По-четверте, сфера обігу є водночас і джерелом прибутку, що утворюється завдяки продажу товарів за більш високою ціною, ніж ціна купівлі: Г - Г, - Гроші, що породжують Гроші, - такою є формула капіталу в меркантилістів. По-п'яте, не будь-який обіг товарів і грошей є джерелом багатства. Обіг товарів усередині країни, на думку меркантилістів, хоч і збагачує одних осіб за рахунок інших, проте не збільшує і не зменшує загальної суми національного багатства. Джерелом багатства є лише зовнішня торгівля. По-шосте, баланс зовнішньої торгівлі має бути активним, тобто треба менше купувати в іноземців і більше їм продавати.

Конкретна меркантилістська політика і теорія меркантилізму пройшла два етапи в своєму розвитку. Це ранній меркантилізм, або монетарна система, розвинутий меркантилізм. Ранній меркантилізм виник ще до епохи великих географічних відкриттів. Найбільш відомими представниками цього напрямку були Вільям Стаффорд і Гаспар Скаруффі в Італії. Ранній меркантилізм ґрунтувався на теорії грошового балансу. Ця теорія мала два завдання: по-перше, залучити в країну якомога більше грошей із-за кордону, по-друге, - зберегти гроші саме в цій країні. Звідси поставала вимога якнайбільшого нагромадження грошей у країні з одночасною заборонаю їх вивезення.

Властиві монетарному меркантилізму XVI ст. заходи - заборона вивезення грошей, обмеження імпорту, збільшення видобутку золота й срібла там, де це було можливим, встановлення високого імпортного мита, зниження позичкового проценту - неодноразово впроваджувалися, наприклад, в Іспанії, але не дали очікуваних результатів.

У другій половині XVI ст. система монетарного меркантилізму змінюється системою меркантилізму мануфактурного, що досягла свого розквіту в XVII ст. Основними представниками його були Томас Мен в Англії, Антуан Монкретьєн у Франції, Антоніо С'єрра в Італії. Виникла система меркантилізму, для якої характерна теорія грошового балансу. Пізні меркантилісти центр ваги перенесли зі сфери грошового обігу у сферу товарного обігу. Вони ставили своїм завданням скасування заборони вивезення грошей, обмеження імпорту іноземних товарів; форсування експорту національної продукції, передусім промислової; завоювання ринків, у тому числі колоніальних, і забезпечення активного торгового сальдо, тобто перевищення вартості вивезених з країни товарів над вартістю товарів, ввезених у країну. З цією метою заохочувався розвиток промисловості, що виробляла товари на експорт, розширювалося мореплавство. На перший план висувалася політика протекціонізму, що розглядалася як найкращий засіб для забезпечення інтенсивного розвитку експорту. Держава запроваджувала систему митних заходів: ввезення іноземних товарів, що конкурують з вітчизняними, а також вивезення сировини, яку можна було б переробити всередині країни, оподатковуються високим митом. І навпаки, встановлюються заохочувальні премії за експорт деяких вітчизняних товарів. Отже в центрі уваги всіх меркантилістів була проблема збагачення країни.

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ ЗМ 2.

Феод; сеньйорія; манор; община; алод; бенефіцій; пре карій; колони; серви; літи; ценз; паперові гроші; східне рабство; східна деспотія; пекулій; патронат; колонат; тариф; каста; землеробська громада; бенефіцій; ремесла; цех; марка; мануфактура; Ганзейський союз; вотчина; ізгої; закупи; рядовичі; холопи; смерди; фінансова система; грошова система; фінансово-податкова система; формування світового ринку; ранній меркантилізм; мануфактурний меркантилізм; протекціоналізм; монетаризм;

ЗМ 3. Розвиток ринкового господарства й основні напрямки економічної думки

3.1. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII - перша половина XIX ст.)

1. Суть промислового перевороту.
2. Характеристика промислового перевороту в провідних країнах світу. Особливості промислового розвитку.
3. Класична школа політичної економії..
4. Еволюція класичної політичної економії в першій половині XIX ст. Формування соціалістичних ідей.

1. Суть промислового перевороту

Промисловий переворот – це перехід від мануфактури з її ручною працею до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною.

Як світовий процес промисловий переворот визначався загальними законами і одночасно мав особливості в кожній країні. Першою його здійснила Великобританія в кінці XVIII – середині XIX ст. Економічне життя країни визначав єдиний національний ринок, що стимулював розвиток промисловості, сільського господарства. Мануфактурний процес досяг високого рівня спеціалізації, удосконалилися знаряддя праці. З'явилися спеціалізовані мануфактури для виробництва знарядь праці. Однак мануфактура ґрунтувалася на технічній базі ремесла й ручній праці.

Значні кошти вкладались у промисловість. Вони забезпечували застосування винаходів, їх швидке поширення.

Промисловий переворот, що почався в останній третині XVIII ст. і завершився в 60-80-х роках XIX ст., охопив Великобританію, США, Німеччину, Францію, інші європейські країни. Було сформовано аграрно-промислове господарство, створено економічні передумови для утвердження індустріальної цивілізації. Важливим підсумком промислового перевороту було створення національних фінансово-кредитних систем, що забезпечували потреби індустріального розвитку.

2. Характеристика промислового перевороту у провідних країнах світу. Особливості промислового розвитку

Важливу роль відіграло географічне розташування Великобританії, яка знаходилась у центрі світових торгових шляхів. Зростало використання сировинних ресурсів (вовни, кам'яного вугілля, залізної руди). Володіючи найкращим торговим флотом, Англія імпортувала товари з усіх країн світу. Велику роль зіграла конкуренція у прискоренні промислового перевороту. Металургія країни залежала від імпорту заліза з Росії і Швеції. Дешевий індійський ситець загрожував бавовняній промисловості, для якої технічна база була також потрібна, щоб завоювати й витіснити з ринків виробу з сукна.

Передумови для промислового перевороту створила політика протекціонізму й меркантилізму англійського уряду, а також технічний прогрес. Особливо інтенсивно технічний прогрес відбувався в текстильній, металургійній промисловості, енергетиці, на транспорті. Революціонізуючу роль у розвитку промисловості відіграв винахід парової машини (1769). Перші фабрики (підприємства, які застосовували системи машин) виникли в шовковій і бавовняній галузях промисловості. Були поліпшені сухопутні шляхи, знайдено спосіб твердого покриття.

Перша дослідна залізниця Стоктон – Дармінгтон була побудована в 1828 р., а залізниця між Манчестером і Ліверпулом – у 1829р., яка мала комерційне значення.

У перші десятиліття XIX ст. з'явилися машинобудівні заводи з виготовлення обладнання для текстильних, паровозобудівних підприємств. У 50-60-х роках.

XIX ст. істотною ознакою машинобудування став випуск засобів виробництва.

Промисловий переворот завершився.

Головною особливістю промислового перевороту у Франції був його затяжний характер. Почався він пізніше, ніж у Великобританії (1805-1810 рр.), а завершився у кінці 60-х років XIX ст. Уряд активно підтримував французьку промисловість і торгівлю. Найбільш значущим був післяреволюційний етап -1848-1849 рр. Фабричне виробництво охопило майже всі галузі промисловості: текстильну, металургійну, хімічну, гірничого машинобудування.

У легкій промисловості понад половини прядильних веретен приводили в рух автоматичні машини або парові двигуни. Важка промисловість Франції відставала від англійської, німецької, американської.

Промисловий переворот у Німеччині почався з великим запізненням – у 30-х роках XIX ст. Це пояснюється політичною роздробленістю німецьких земель, пануванням феодальної системи землеволодіння, що стримувало формування вільної робочої сили, збереженням цехової системи. Створення Митного союзу (1833 р.), уніфікація монетного обігу і вагових систем прискорили формування і розширення національного ринку. На початковому етапі - 30-50-ті роки XIX ст., істотні зміни відбулися в легкій промисловості. Значних успіхів досягла гірничо-промисловість. Середина XIX ст. характеризується такими досягненнями німецької техніки: установка для швидкого книгодрукування (1814р.), кам'яноточильна машина (1835 р.), циліндрично-точильний (1803р.), горизонтальний (1807р.), набивний (1836 р.) верстати.

Промисловий переворот у Німеччині завершився в 50 – 70-ті роки XIX ст. після революції 1848-1849 рр. Важливими галузями німецької промисловості стали гірничо, металургійна, хімічна, машинобудівна, воєнна. В Австрійській імперії панували феодальні порядки, тому промисловий переворот здійснювався дуже повільно. Промисловість відігравала незначну роль в економіці, ремісниче й мануфактурне виробництво було пов'язане з домініальним господарством.

Американська промислова революція почалася після англо-американської війни 1812-1815 рр. Промисловий переворот почався в умовах не сформованості системи мануфактурного виробництва, значного розвитку ремесла та домашньої промисловості. Механізація і будівництво фабрик почалися в текстильній галузі.

Перші сталеплавильні й прокатні заводи були побудовані в 1816 р. поблизу Пітсбурга. Особливо велике значення для розвитку американської індустрії мав промисловий переворот на транспорті. Почали будувати шосейні дороги. Велике господарське значення мало спорудження каналів. Машинобудування розвивалось повільно. Інтенсивна механізація, нестача і дорожня робочої сили стимулювали швидке впровадження винаходів. У 50-х роках XIX ст. у промисловості північно-східної частини США запанувала фабрична система. Громадянська війна 1861-1865 рр. закінчилася перемогою Півночі. З 1 січня 1863 р. було скасовано рабство на території Півдня, ліквідовано політичну й економічну роз'єднаність США, створено сприятливі умови для розширення внутрішнього ринку. В 60-80-х роках завершився промисловий переворот у США. З'явилися нові галузі: електротехнічна, гумова, нафтодобувна, нафтопереробна. Значних успіхів досягло машинобудування, зокрема у виробництві сільськогосподарської техніки, локомотивів. Значну роль у прискоренні промислового розвитку США відіграв імпорт капіталів із Європи. Важливе значення мали територіальна експансія США і швидке зростання населення країни.

3. Класична школа політичної економії

Утвердження економічних відносин, характерних для ринкової економічної системи, в ряді країн Західної Європи поставило нові завдання перед системою уявлень про те, як ця система функціонує. Виникла необхідність у формуванні нової економічної ідеології, здатної пояснити й узагальнити нові економічні процеси. На зміну меркантилізму прийшла класична політична економія. Вона зародилася в Англії в кінці XVII ст. і у Франції на початку XVIII ст.

Якщо меркантилісти в своєму аналізі виходили з досить поверхового розуміння процесу обігу і тому бачили тільки зовнішню сторону явищ, то класики за предмет дослідження взяли виробництво, поклали початок науковому аналізу цієї сфери. Тим самим відбулися зміни, глибокі зрушення в самому предметі політичної економії, яка з міркувань щодо принципів управління господарством країни перетворилася на науку про категорії і закони економічного життя. Саме класична школа, зокрема праці А.Сміта перетворили політичну економію на повноцінну наукову дисципліну.

Класична школа проголосила ідею природного порядку, дію об'єктивних економічних законів. А це змінило напрям досліджень від системи регламентуючих правил до економічної свободи, яка одна тільки й забезпечує ефективний розвиток економіки.

Класична школа, на відміну від меркантилістів - прихильників державного втручання в економічне життя, проголосила принцип економії свободи, економічного лібералізму. Класики були противниками протекціонізму. Проблему цінності, яка на той час була однією з центральних в економічному аналізі, вони вирішували переважно з позицій трудової теорії, застосовуючи абстрактно-дедуктивний метод дослідження економічних явищ. Західні економісти віддають належне класичній школі, але не ідеалізують її теоретичні розробки, а оцінюють їх у контексті історичного розвитку економічних ідей. На основі цих поглядів почала формуватися система уявлень про економіку, що базувалася на таких принципах:

- суспільство в цілому і його економіка підкоряються дії «природних» законів, що відображають наявність у світі загального порядку і не залежні від волі, бажань, поінформованості людей;
  - втручання держави в ці процеси недоцільне й небажане. Вона повинна лише підтримувати порядок і гарантувати економічну свободу;
  - дія економічних законів реалізується через переслідування кожним індивідом своїх особистих інтересів. Зіткнення цих інтересів у процесі конкуренції веде до вироблення оптимальних рішень. Така модель поведінки одержала назву «економічна людина» (*homo economicus*);
  - умовою бездоганної дії цього механізму є забезпечення максимуму економічної свободи, найкращою гарантією якої є приватна власність і повнота інформації, якою володіють економічні суб'єкти.
- Ці принципи характеризують класичну школу на всіх етапах її існування і є критеріями приналежності до неї тих чи інших економістів і течій економічної думки.

Для розуміння ідей класичної школи треба детально розглянути роботи її найвидатніших представників: У. Петті, А. Сміта і Д. Рікардо - в Англії, П. Буагільбера і Ф. Кене – у Франції.

Основоположником класичної політичної економії в Англії є Уільям Петті (1623 – 1687 рр.).

Основні теоретичні ідеї У. Петті

1. У. Петті намагається проникнути в суть економічних явищ і процесів, знайти причинно-наслідкові зв'язки між ними, внутрішні закономірності їх розвитку.
2. У. Петті вперше в історії економічної науки почав використовувати математичний і статистичний аналіз.
3. Шукаючи відповідь на запитання про джерела суспільного багатства, У. Петті вводить в науковий обіг широко відомий вислів: "Труд - батько багатства, а земля – його мати". Він вважає, що джерелами багатства країни виступають перш за все праця людей, а також природа, земля, яка дає ресурси для виробництва.
4. У. Петті ввів поняття ринкової і природної ціни. Він показав, що природна ціна товарів залежить від затрат праці на їх виробництво, а ринкова ціна (У. Петті називає її "політичною" ціною) – це ціна ринку, вона змінюється разом із змінами у природній ціні, а також із зміною ринкової ситуації.
5. У. Петті не був послідовним у своїй теорії трудової вартості. Його погляди ще знаходилися під впливом меркантилізму. Він вважав, що праця є джерелом багатства не в усіх галузях виробництва, а тільки в галузях з добування золота і срібла. Тобто золото і срібло (гроші) мають вартість тому, що на їх видобування було витрачено багато людської праці. Всі інші товари мають вартість лише тому, що вони обмінюються на золото і срібло, які і визначають їх вартість.
6. У. Петті ще не відрізняє між собою такі фактори товару, як вартість і споживна вартість. Звідси він змішує абстрактну працю, як джерело вартості, з конкретною працею як джерелом споживної вартості. Дійсно, у створенні споживної вартості беруть участь і праця, і земля: "Труд – батько багатства, земля – його мати". Але джерелом вартості згідно з теорією трудової вартості може бути тільки праця.
7. У. Петті аналізує також такі категорії, як заробітна плата, земельна рента, банківський процент. Він вважає, що заробітна плата – це ціна праці робітника і пропонує підприємцям платити мінімальну заробітну плату, яка б забезпечила мінімум засобів існування робітника.

Земельну ренту У. Петті розглядає як різницю між вартістю сільськогосподарської продукції і затратами на її виробництво. Ціна землі тим більша, чим більшу земельну ренту вона приносить.

Банківський процент, згідно з поглядами У. Петті, залежить від величини земельної ренти.

У цілому погляди У. Петті мають суперечливий характер, хоча він і намагається з'ясувати суть економічних явищ.

У Франції XVII ст. промисловість була слабо розвинена. В економічній теорії та економічній політиці панував меркантилізм. Це була аграрна країна, в якій 90% населення було сільським.

У першій половині XVIII ст. Франція втрачає військову могутність і свої позиції у зовнішній торгівлі. Відтак ідеї меркантилізму також втрачають своє значення. У Франції формується класична політична економія як альтернатива меркантилізму.

Засновник класичної політичної економії у Франції П'єр Бугаільбер (1646 - 1714рр.), народився в Руані в дворянській сім'ї, здобув високу освіту. Теоретично обґрунтовуючи питання реформування економічної політики, Бугаільбер ставить кілька проблем: чим визначається економічне зростання країни, дією яких законів забезпечується, що є джерелом багатства, що лежить в основі ціни.

Відповіді на ці запитання він дає на основі теорії вартості.

Ідеї П. Бугаільбера продовжували фізіократи. Теорія фізіократів ("фізіо" – природа, "кратос" - влада) – виходить з того, що єдиним джерелом багатства країни є праця людей, зайнятих в сільському господарстві. Саме природа, земля примножує це багатство, оскільки здатна плодоносити, і давати нові врожаї. В усіх інших галузях виробництва, вважали фізіократи, нічого нового не створюється, а тільки переробляється те, що створено в сільському господарстві.

Засновником цієї школи є французький економіст Ф. Кене (1694 – 1774 рр.), його головна праця "Економічна таблиця" (1758р.).

Основні теоретичні ідеї Ф. Кене

1. Ф. Кене критично ставився до теорії меркантилістів, вважаючи їх погляди поверхновими. Він намагається створити цілу систему економічних ідей, які б склали певну економічну концепцію.
  2. Ф. Кене вважає, що в економічному житті суспільства діють такі ж об'єктивні економічні закони, як і в природі. У той же час він ще не бачить різниці між законами природи й економічними законами.
  3. Ф. Кене поділяє все суспільство на три великі класи:
    - виробничий клас, до якого належать фермери і селяни;
    - клас земельних власників (феодалів);
    - безплідний клас, до якого він відносить ремісників, купців, банкірів, лихварів.
  4. Найважливіша заслуга Ф. Кене полягає в тому, що у своїй "Економічній таблиці" він здійснює першу в історії економічної науки спробу розглянути процес суспільного відтворення і те, як відбувається обмін виробленої продукції між цими трьома класами, реалізується вироблена продукція і створюються умови для початку нового виробничого процесу.
  5. Ф. Кене один з перших вводить в економічний обіг поняття "чистий продукт" як різницю між повною вартістю сільськогосподарської продукції і витратами на її виробництво. Але "чистий продукт" за Кене створюється лише в сільському господарстві.
  6. Ф. Кене поділяє вкладений капітал на основний і оборотний. Основний капітал (Кене називає його "початковий аванс") – це витрати на знаряддя праці, сільськогосподарські споруди, придбання худоби, - те, що використовується протягом декількох років.
- Оборотний капітал ("річні аванси" по Кене) – це витрати на посівний матеріал, робочу силу.

Таким чином, Ф. Кене вводить багато правильних категорій і здійснює їх досить ґрунтовний аналіз. Але його погляди обмежуються лише сільським господарством, що дало підставу для критичного ставлення до теорії фізіократів з боку найвидатнішого представника англійської класичної економічної школи – Адама Сміта.

Теоретичні ідеї фізіократів намагався втілити в життя А.Тюрго (1727 – 1781 рр.). У 1774 р. він став міністром фінансів Людовіка XVI. Вчений підготував і здійснив низку буржуазних економічних реформ, які передбачали ліквідацію феодальних обмежень у торгівлі й виробництві, заборону податку з хлібної торгівлі тощо. Ці прогресивні перетворення спричинили незадоволення феодальної знаті і були скасовані. Це був крах не тільки реформи, а й фізіократії в цілому.

Економічне вчення А. Сміта

Подальший розвиток, збагачення і конкретизація ідей класичної школи пов'язані з ім'ям видатного англійського економіста Адама Сміта (1723 — 1790 рр.). У праці "Дослідження про природу і причини багатства народів" (1776 р.) він довів, що разом з поділом праці розвивається обмін, що гроші - це не вигадка людей, а атрибут самого обміну, що вони є товаром.

Основні теоретичні ідеї А. Сміта

1. Політична економія у А. Сміта формується в цілісну систему наукових поглядів, як закінчена система, в якій одне положення логічно впливає з іншого.

2. А. Сміт поглиблює і розвиває теорію трудової вартості:

по-перше, на відміну від У. Петті й фізіократів, Сміт підкреслює, що праця є джерелом багатства в усіх галузях суспільного виробництва;

по-друге, розрізняє споживну вартість товару та його мінову вартість, показує, що в основі пропорції обміну одного товару на інший лежать витрати праці на їх виробництво;

по-третє, розглядає дію закону вартості.

3. Теорія трудової вартості А. Сміта має суперечливий характер. Відкривши дію закону вартості. А. Сміт не зміг пояснити на основі цього закону створення додаткової вартості (прибутку). Якщо робітник продає підприємцю свою працю, то, згідно із законом вартості він має отримувати таку заробітну плату, яка б дорівнювала вартості його праці. Але якщо віддати робітникові всю вартість товару, створеного його працею, то підприємець не буде мати прибутку. Звідси А. Сміт робить висновок, що закон вартості діяв тільки до капіталізму. При капіталізмі закон вартості вже не діє, а вартість товару визначається як сума доходів трьох основних класів суспільства: робітників, підприємців і землевласників.

Вартість товару = заробітна плата + прибуток + земельна робота

Ця формула отримала в економічній літературі назву "догма Сміта".

А. Сміт не включає в вартість товарів вартість засобів виробництва, оскільки вважає, що вартість останніх також складається із заробітної плати, прибутку і земельної ренти. Це пояснюється тим, що А. Сміт не розумів подвійного характеру праці, а саме того, що конкретною працею робітник переносить вартість засобів виробництва на товар, і створює його споживну вартість, а абстрактною працею створюється нова вартість.

Недоліком теорії трудової вартості А. Сміта є також те, що він не розрізняв індивідуальну й суспільну вартість товарів.

Взагалі ж теорія трудової вартості А. Сміта мала величезне значення, оскільки під багатством країни він розумів продукт, який створюється працею людей в усіх галузях матеріального виробництва. Виходячи з цих теоретичних поглядів, А. Сміт створює систему практичних рекомендацій, спрямованих на економічний розвиток країни.

Практичний аналіз в теорії А. Сміта

1. У своїх практичних рекомендаціях А. Сміт виходив з того, що головний мотив економічної діяльності людини – це її своєкорисний інтерес, егоїзм суб'єкта, який веде своє господарство, щоб задовольнити свою жадобу в багатстві. Завдання держави полягає лише в тому, щоб створити всі умови для реалізації цих особистих інтересів, для свободи підприємницької діяльності. При цьому держава не повинна втручатися у процес підприємницької діяльності, виконуючи лише роль "нічного сторожа".

2. Коли підприємець отримує можливості для організації своєї виробничої діяльності, він діє як "економічна людина", оскільки виробляє ті товари й послуги, які задовольняють потреби всього суспільства, і роблять багатшими і підприємця, і суспільство в цілому.

3. Сміт вважає, що стихійне виробництво товарів та послуг багатьма підприємцями не приведе до їх перевиробництва або недо виробництва, оскільки в економічному житті діє "невидима рука" економічних законів, які скеровують дії людей в потрібне русло і роблять непотрібним втручання держави.

4. Створення умов для свободи підприємницької діяльності передбачає:

- вільну купівлю-продаж на ринку всіх видів ресурсів: землі, робочої сили, засобів виробництва;
- відміну всього, що обмежує мобільність робочої сили, і перш за все відміну кріпосного права;
- повну свободу зовнішньої торгівлі, проведення політики фрітредерства (вільної торгівлі);
- повну свободу торгівлі всіма видами товарів та послуг, відміну будь-якої державної регламентації в діяльності промисловців та торговців.

5. А. Сміт вважав, що в основі зменшення вартості товарів лежить збільшення продуктивності праці. В основі зростання останньої велике значення має поглиблення суспільного розподілу праці, спеціалізації виробників на виготовленні окремих видів товарів та послуг.

Економічне вчення Д. Рікардо

Видатним представником класичної політекономії був відомий англійський економіст Давід Рікардо (1772 – 1823 рр.). Його головна праця "Основи політичної економії та оподаткування" (1817 р.) свідчить, що він був буржуазним ідеологом епохи промислового перевороту. На його думку, життєздатність капіталістичного виробництва зумовлена вільною конкуренцією, яка забезпечує реалізацію інтересів як особи, так і суспільства.

Основні теоретичні ідеї Д. Рікардо

1. Д. Рікардо значно поглибив теорію трудової вартості:

- розрізнив поняття споживної вартості й вартості товару;
- показав, що мінова вартість – це тільки форма вираження вартості товару;

- ввів поняття величини вартості товару і показав, що величина вартості товару прямо пропорційна продуктивності праці;

- на відміну від А. Сміта показав, що закон вартості діє і при капіталізмі, визначає пропорції, в яких одні товари обмінюються на інші відповідно до суспільно необхідних затрат праці.

2. Д. Рікардо, як і А. Сміт, вважає, що заробітна плата – це ціна праці робітника.

Він показав, що сума заробітної плати і прибутку в кожний даний період – величина стала. Тому збільшення заробітної плати не приведе до збільшення вартості товару, а тільки зменшить прибуток капіталіста. Тому він рекомендує підприємцям для збільшення їх прибутків зменшувати заробітну плату.

3. Позичковий відсоток банкіра й земельну ренту землевласника Д. Рікардо розглядає як форми прибутку підприємця, який віддає частину свого прибутку банкіру чи земельному власнику за використання позичкового капіталу або землі.

4. Д. Рікардо, розглядаючи природу грошей, виходить з кількісної теорії грошей, вважає, що купівельна спроможність грошей залежить від кількості грошей, які знаходяться в обігу. Гроші - це товар, що має цінність. Основою грошової системи є золото. Цінність золота і срібла, як і будь-якого іншого товару, визначається витратами праці. За даної цінності грошей їхня кількість в обігу залежить від суми товарних цін.

5. Д. Рікардо, аналізуючи процес суспільного відтворення і реалізацію виробленої продукції, приходять до висновку, що економічні кризи при капіталізмі не можливі, оскільки ця система забезпечує повну реалізацію товарів і послуг на основі суспільного розподілу праці, коли продукція одних підприємств є тільки вихідною сировиною для інших.

6. Д. Рікардо є автором теорії "порівняльних економічних переваг" у світовій торгівлі. Він першим з економістів розробив теорію міжнародної торгівлі і показав, чим вона відрізняється від внутрішньої торгівлі. Якщо внутрішня торгівля розвивається і зумовлюється тенденцією норми прибутку до вирівнювання, то зовнішня - "порівняльними витратами". А.Сміт сформулював тезу про "абсолютні переваги" в міжнародній торгівлі, які має конкретна країна у виробництві якихось товарів з іншими країнами. Ці переваги зумовлюються як природними, так і набутими факторами. Рікардо довів, що взаємовигідна торгівля можлива навіть за умов, коли різні країни мають відносні переваги щодо виготовлення тих чи інших товарів. Аналізуючи процес світової торгівлі на прикладі Англії і Португалії, Д. Рікардо показав, що багатій країні вигідно торгувати з бідною або менш економічно розвинутою при умові, якщо кожна країна буде спеціалізуватися на виробництві тих товарів та послуг, альтернативна вартість виробництва яких у неї нижча.

4. Еволюція класичної політичної економії в першій половині XIX ст. Формування соціалістичних ідей

Класична школа політичної економії, започаткована А.Смітом і Д.Рікардо, справила великий вплив на подальший розвиток економічної науки і формування економічної політики.

Класичні доктрини знайшли відображення у працях багатьох авторів, зокрема економістів нової хвилі - Т.Мальтуса, Дж. Мілля, Д. Мак-Куллоха, Н.Сеніора. Цих авторів відносять до представників класичної школи тому, що в центрі їхньої уваги все ще залишаються проблеми економічного розвитку, зростання масштабів виробництва.

Як і засновники класичної школи, вони вважали, що капіталізм, побудований на приватній власності й зіткненні інтересів економічних суб'єктів власників факторів виробництва, є прогресивним ладом; що головними умовами зростання багатства суспільства є вільна конкуренція і раціональний розподіл вартості; що тільки ринок визначає, скільки і чого необхідно виробляти, держава не повинна втручатися в ринкові відносини, бо це призведе до руйнування ринкових механізмів саморегулювання.

Більшість ідей, сформульованих цими авторами, були розвитком класичної доктрини. Так, **Мальтус** (1766 – 1834 рр.) в памфлеті "Нарис про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства" викладає свої погляди на закономірності і взаємозалежності економічного й демографічного процесів. Ця праця була присвячена критиці теорії **Годвіна** і **Кондорсе**, які обстоювали можливість побудови суспільства ідеальної рівності за умови державного втручання у сферу розподілу суспільних доходів.

Мальтус вважав, що будь-яка спроба побудувати таке суспільство зазнає краху внаслідок збільшення населення понад можливу пропозицію продуктів споживання. Крім того, втручання держави зруйнує основи саморегулювання економічних і демографічних процесів.

Виходячи з кількісних характеристик, Мальтус намагається показати, як процес відтворення населення впливає на економічні процеси в суспільстві. На його думку, суспільство перебуває у стані рівноваги, коли кількість споживацьких благ відповідає кількості населення.

Петті, а за ним і Сміт у численному працездатному населенні бачили передумову багатства країни. Мальтус показав і зворотній бік цього процесу. Він не заперечує, що численне населення - одна з умов багатства, але він не згоден з класиками стосовно питання про те, як отримати численне і здорове населення.

Причину, що перешкоджає нормальному відтворенню здорового, працездатного населення, він вбачає у природному законі народонаселення, згідно з яким всім живим істотам притаманне постійне прагнення плодитися швидше, ніж це допускає кількість харчів, які є в їхньому розпорядженні.

Т. Мальтус, на відміну від Д.Рікардо, стверджував, що земля не є "безкоштовним" даром, її ресурси обмежені. Використовуючи статистичні дані про народонаселення землі, вчений показує, що воно збільшується в геометричній прогресії, а засоби існування - в арифметичній. Мальтус робить висновок, що коли населення буде подвоюватися кожні 25 років, то вже через два століття кількість населення буде відноситися до засобів існування як 256 до 9, а через три століття - як 4096 до 13. Тобто можлива поява збиткового населення, не забезпеченого засобами існування. Це може призвести до соціальних конфліктів, війн.

Мальтус вважає, що суспільство, знаючи наслідки процесу зростання народонаселення, може й мусить втручатися і регулювати цей процес. Довгий час теорія Т.Мальтуса вважалася реакційною. Його ідеї перекручувалися.

Наприклад, стверджувалося, що за Мальтусом виходить так: їжі на всіх не вистачить, тому війни, в яких гинуть мільйони людей, необхідні й корисні.

Деякі твердження Т.Мальтуса давали для цього привід. Наприклад, вчений стверджував, що населення зростає за біологічними законами, як у живій природі. Але це не так. Раціональна людина, думаючи про продовження свого роду, звертає увагу на різні фактори. Про це свідчить практика розвинених країн.

Але в цілому розвиток нашої цивілізації підтверджує висновки цього вченого.

За два останні століття кількість населення Землі виросла з 1 млрд. на початку XIX ст. до 6 млрд. в 1999 році. Через 120 років населення планети складе 12 млрд. чоловік.

Слід мати на увазі, що ресурси землі швидко зменшуються. Із загальної площі землі 150 млн. кв. кілометрів 2 млн. вже втрачено і відтворити їх для виробництва предметів споживання неможливо. Скорочуються і енергоресурси.

Тому держава, на думку Мальтуса, повинна втручатися у процес відтворення народонаселення, використовуючи як економічні важелі, спрямовані на стримування його зростання, так і різноманітні превентивні заходи.

Період розвитку політичної економії в Англії відповідає періоду започаткування класичної школи у Франції. Революційна зміна феодального устрою наприкінці XVII ст. й швидкий розвиток капіталістичних відносин поставили перед французькою економічною наукою багато нових питань, на які складно було дати відповідь з позицій англійської класичної політекономії.

Представниками французької класичної економічної школи були **Ж.Б.Сей і Ф.Бастіа**.

У 1828-1829 рр. **Сей** опублікував "Повний курс практичної політичної економії" в шести томах. Політична економія Сея в основному наслідувала ідеї А.Сміта, але Сей зробив більше, ніж просто популяризував класичне вчення, він збагатив це вчення власними ідеями.

Головну ідею праці Сміта - трудове походження багатства - було трансформовано Сеєм у теорію трьох факторів виробництва. Людина, капітал і земля - основні агенти виробництва, чинники зростання багатства в суспільстві. Саме вони доставляють те, що Сей, згідно зі своєю теорією послуг, називає продуктивними послугами. На них існує попит промислових підприємців. Підприємці комбінують виробничі послуги з метою задоволення попиту на продукти споживання.

Підприємець у Сея - це людина, наділена особливими якостями, що дають їй змогу вести виробництво вибраним свідомо курсом, панувати у сфері розподілу. Тобто Сей фактично розглядає підприємця як четвертий фактор виробництва.

Ще одним представником французької класичної школи політекономії був **Ф.Бастіа** (1801-1850 рр.). Він стояв на індивідуалістичних позиціях, як Сміт, вірив, що прогрес суспільства пов'язаний з реалізацією свободи інтересів окремої людини, що приватні інтереси антагоністичні тільки зовні, а, по суті, вони солідарні: досить щоб кожний домагався здійснення власних інтересів, і тоді він побачить, що сам того не бажаючи, буде слугою інтересів інших.

Сукупність цих інтересів і їх узгодження, на думку Бастіа, є предметом політичної економії. На відміну від соціалістів, він впевнений, що гармонію інтересів може забезпечити капіталізм, який є асоціацією об'єднаних спільною метою людей, але відносини між ними складаються на основі дії природних сил, об'єктивних економічних законів. Дія цих сил забезпечує гармонію інтересів, а відтак — прогрес суспільства.

Американська економічна наука XIX ст. розвивалася під впливом англійської класичної політекономії, але водночас мала певні особливості, зумовлені специфікою розвитку капіталізму в США: він панував на Півночі, тоді як Південь залишався рабовласницьким. Виникла необхідність довести прогресивність капіталістичного устрою, оптимістично змалювати його перспективи, оголосити побудову капіталізму сучасною метою.

Засновниками ліберальної економічної теорії в США вважають **Г.Кері** (1793 – 1879 рр.), у працях якого капіталізм розглянуто як економічний устрій, що керується об'єктивними економічними законами і не потребує втручання держави.

Кері належить пріоритет відкриття так званого закону зростання частки робітників у національному продукті, відповідно до якого зростання продуктивності праці призводить до знецінення колишніх зусиль, оскільки сила природного опору зменшується, а нові асоційовані зусилля (мається на увазі зростання суспільного характеру праці) посилюють свій вплив. Відбувається переоцінювання внеску капіталіста у виробництво і його відносна частка на момент розподілу зменшується.

Розвиток капіталізму покликав до життя явища, що свідчили про недосконалість нового економічного устрою. Капіталізм і наслідки його панування в усіх сферах соціального життя критикували не тільки його противники, а й прихильники. Одними з перших науково обґрунтованих соціалістичних доктрин, що базувались на критиці приватної власності, на концепції її трансформації, були ідеї соціалістів-утопістів **Сен-Сімона, Фур'є і Оуена**.

Головною особливістю утопічного соціалізму було те, що його автори намагалися вирішити проблеми побудови справедливого суспільства негайно, спираючись на тогочасні суспільні інституції - державу, науку, мораль, політику й тогочасну економічну базу. Вони вірили, що суспільство можна вдосконалити, впливаючи на людську свідомість, використавши силу держави.

Соціалісти-утопісти шукали виходу в просвітительстві: потрібно, щоб суспільство, а під суспільством вони розуміли найбільш освічену його частину, усвідомило, що капіталістичний лад суперечить людській природі. Сен-Сімон, Фур'є і Оуен пророкували загибель капіталізму і виникнення нової економічної системи, яку Сен-Сімон назвав індустріалізмом, Фур'є — гармонією, а Оуен - комунізмом.

Індустрію Сен-Сімон розуміє широко. Індустріалом він називає кожного, хто не ухиляється від суспільно-корисної праці у будь-якій сфері. Праця є складовою суспільної індустрії. У цій системі немає місця для феодальних елементів і ледарів. Для Сен-Сімона індустріальна система - це не тільки нові можливості виробниц-

тва, що згодом забезпечуватиме всі потреби, а й зміна соціального середовища, умови для формування якого підготувала ще капіталістична індустрія.

Майбутній суспільний лад **Фур'є** називає соціальною **гармонією**. Первинною господарською одиницею, за Фур'є, є фаланга. Для неї характерні суспільна форма виробництва на підставі спільної власності і розподіл відповідно до внеску кожного у виробництво. Господарською основою фаланги є агровиробництво в різних його видах, з особливим ухилом у бік землеробства й садівництва.

Фаланга - це щось на зразок акціонерного товариства, де частину витрат становлять витрати на суспільні потреби - виховання дітей, утримання дитячих дошкільних закладів та шкіл.

В основу програми **Р.Оуена** покладено теоретичну систему, провідною ідеєю якої є формування соціального середовища, сприятливого для ефективної праці й всебічного розвитку людини. Оуен проголошує, що людина - продукт середовища, в якому вона існує. Це одна з головних ідей теорії та практики Оуена.

Під середовищем він розуміє суспільно-економічні відносини. Основними складовими суспільного середовища, за Оуеном, є інституціональні (ідеологія, мораль, право, освіта) та економічні компоненти. Він вважає, що функції з формування нового середовища має взяти на себе держава, силою своєї влади спонукаючи до створення прогресивних інституціональних і економічних форм.

Оуен запевняє, що за допомогою виховання і законодавства, яке відповідає названим ним принципам, можна створити нове суспільство, позбавлене будь-яких проблем. З цією метою з власної ініціативи він створює спілки банкірів та підприємців, проводить з ними "виховну роботу", закликаючи до свідомої перебудови соціального середовища, але зазнає поразки.

Створені Сен-Симоном, Фур'є і Оуеном моделі "справедливого" суспільства різнилися між собою. Але вони створили теоретичну систему, що містить у собі майже всі ті ідеї та формули, які стали обов'язковими для пізніших соціалістичних доктрин XIX - XX ст.

Марксизм виник у 40-х роках XIX ст. як напрям класичної політекономії. Засновники марксизму К.Маркс і Ф.Енгельс були сучасниками й свідками утвердження капіталістичних відносин, розвитку глибоких криз, загострення суспільних суперечностей, проявами яких були заворушення, повстання, соціальні потрясіння. Так, 1825 рік в Англії став початком пори криз, банкрутств і збільшення безробіття на тлі бурхливого зростання промисловості.

Робочий клас, що повністю залежав від розвитку капіталістичного виробництва, бо не мав інших засобів до існування, крім праці, чутливо реагував на похибки свого становища. Почалось формування профспілок, які розгортають широкомасштабну боротьбу за економічні інтереси робочого класу.

У 1936 р. в Англії виникає чартистський рух, що проіснував близько чверті століття. Його організованість, масовість, економічні й, головне, політичні гасла свідчили про те, що в суспільстві народжується нова могутня сила. Повстання сілезьких ткачів 1844 р. розпочався новий напрям у робочому русі. Постало питання про теоретичне обґрунтування революційної боротьби.

Революція 1848 р., коли паризькі робітники у Франції вийшли на барикади з буржуазно-ліберальними гаслами, післяреволюційні події підготували нові підходи до визначення мети боротьби робочого класу за свої права. **К.Маркс і Ф.Енгельс** розпочинали свою діяльність як революційні демократи й теоретики революційної боротьби, але згодом створили власну теоретичну систему, яка охопила всі соціальні науки. Теоретичними джерелами марксизму, крім класичної англійської політекономії, були німецька філософія і французький утопічний соціалізм.

К.Маркс і Ф.Енгельс вважали, що робочий клас покликаний історією революційно перетворити суспільство, знищити експлуатацію людини людиною, класи, створити нове соціалістичне суспільство. Вони розробили свій метод дослідження - метод діалектичного матеріалізму - і застосували його до аналізу економічного життя суспільства, що забезпечило розгляд суспільства у процесі його безперервного розвитку і змін на основі діалектичної взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, базису й надбудови. К.Маркс і Ф.Енгельс обґрунтували, що економічні зміни є вираженням суспільно-виробничих відносин. Через це вони не можуть бути вічними й незмінними, а мають історично перехідний характер.

К.Маркс всебічно дослідив капіталістичний спосіб виробництва, його виникнення і розвиток, сутність капіталістичної експлуатації, додаткової вартості та ті перетворені форми, в яких вони виступають на поверхні капіталістичної дійсності. Він сформулював закон вартості, розкрив механізм його дії за умов простого товарного й капіталістичного господарства. К.Маркс обґрунтував сутність капіталу, його поділ на постійний і змінний, розкрив закони функціонування суспільного відтворення. Ці погляди знайшли втілення у таких працях К.Маркса, як "Капітал", "Критика Готської програми", "Анти-Дюрінг" Ф.Енгельса та ін.

Марксистська економічна теорія містить цілу низку науково обґрунтованих висновків, що характеризують закономірності функціонування капіталістичного ринкового господарства, зокрема ідеї про ринкову ціну рівноваги, формування середньої норми прибутку, визначення ролі конкуренції, внеску капіталізму в розвиток продуктивних сил та ін.

Загальна оцінка марксистського вчення має врахувати і його помітний внесок у розвиток системного аналізу. К.Маркс і його послідовники у своїх дослідженнях відштовхувалися від трудової теорії вартості, критикуючи теорію граничної корисності, теорію факторів виробництва. У сучасному макроекономічному аналізі марксистська трудова теорія вартості не може бути базою для прикладних досліджень, не дає змоги простежити за допомогою кількісних показників і зобразити у вигляді лінійних моделей процеси нагромадження, розподілу суспільного продукту, економічного зростання, закономірності й фактори ціноутворення, тобто процес відновлення економічної рівноваги.

У К. Маркса визначення вартості ґрунтується на визначенні тільки одного фактора виробництва, а сучасна економічна думка базується на багатофакторному аналізі.

3.2. Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX - початок XX ст.)

1. Основний зміст процесу індустріалізації.
2. Аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації.
3. Формування світового ринку.
4. Передумови виникнення та методологічні принципи маржиналізму й неокласичної теорії.
5. Формування і розвиток історичної школи.
6. Виникнення інституціоналізму і його розвиток на початку XX ст.

1. Основний зміст процесу індустріалізації

Із завершенням промислового перевороту почався процес індустріалізації.

Основним його змістом були структурні зрушення в національних господарствах окремих країн, внаслідок яких з'явилися нові й модернізувалися старі галузі виробництва, змінювалась їхня роль в економіці. Завершення індустріалізації забезпечувало перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою. Машинне виробництво перемогло в усіх галузях господарства.

Відбувалися зміни в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало системі акціонерного підприємництва. Торговий і промисловий капітал поступався першістю фінансовому. Було утворено акціонерні монополістичні об'єднання - картелі, трести, синдикати, концерни.

Темпи й строки індустріалізації залежали від конкретних умов кожної країни, вихідного рівня промислового перевороту, загальносвітового економічного розвитку. У кінці XIX – на початку XX ст. індустріалізація відбувалася на ґрунті технічної революції, що ознаменувалася впровадженням у виробництво наукових винаходів, змінами в техніці й технології. Змінилась енергетична база економіки.

Пара була витіснена електрикою. Почалася електрифікація виробництва, транспорту, побуту.

Структурні зрушення останньої третини XIX ст. – початку XX ст. зумовили зміни в галузевій структурі машинної індустрії, її провідними галузями стало виробництво електроенергії, продукції органічної і неорганічної хімії, добувної, металургійної, машинобудівної, транспортної промисловості.

Розвивалися нові галузі: сталеварна, нафтодобувна, нафтопереробна, електротехнічна, алюмінієва, будівельна, автомобільна.

Зростання продуктивних сил, виникнення нових капіталомістких технологій вимагали значного укрупнення виробництва і великих капіталовкладень. Якісні зміни відбувалися і в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало товариствам з акціонерною формою власності. Посилився процес концентрації виробництва і централізації капіталу. У промисловості й в банківській сфері виникають і розвиваються монополістичні об'єднання. Банки контролюють як грошові капітали, так і промислове виробництво. Процес зрощування банківського і промислового капіталу привів до формування фінансової олігархії.

Ринок вільної конкуренції почав переростати в монополістичний капіталізм.

Монополія – це форма організації виробництва на базі об'єднання капіталів, що виникає на основі високого рівня концентрації виробництва і капіталу для зосередження виробництва й збуту значної частини продукції галузі, встановлення монополістичних цін і забезпечення стабільних надприбутків.

Серед причин монополізації основними є:

- зростання мінімальних розмірів капіталів;
- прагнення підприємців одержувати максимальні прибутки за рахунок витіснення з галузі своїх конкурентів і встановлення вхідних бар'єрів на ринок товару;
- розвиток комунального господарства і надання державою прав єдиного виробника у цій галузі призводить до існування природної монополії;
- розвиток патентного права, різноманітні махінації і зловживання.

Розвиток монополій на початку XX ст. практично знищив державну конкуренцію. Вона збереглася на світовому рівні як конкуренція за сферу впливу.

Отже зміни в техніці й технологіях виробництва, розвиток продуктивних сил суспільства, викликані другою технологічною революцією (кінець XIX – початок XXст.), призвели до утворення монополій і переходу капіталізму від ринку вільної конкуренції до ринку монополістичної конкуренції.

За динамікою промислового розвитку склалося три типи промислово розвинених країн: американський – з високими, німецький – з середніми, англійський - з найнижчими темпами розвитку промислового виробництва.

2. Аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації

Для європейських країн аграрні відносини у XIX – на початку XX ст. визначало збереження великого землеволодіння.

Сільське господарство Великобританії розвивалось на фермерській основі.

Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру. Аграрна криза, що продовжувалась з середини 70-х до середини 90-х років XIX ст. прискорила переведення сільського господарства на індустріальну основу. Було скорочено посівні площі під зерновими культурами, зменшено земельну ренту. Основним напрямом стало інтенсивне тваринництво. Потреби країни в продуктах харчування і сировині задовольнялися за рахунок імпорту.

У Франції сільське господарство розвивалося на основі парцелярного землеволодіння. Протягом XIX ст. йшов повільний процес концентрації земельних володінь і одночасного зростання кількості парцелярних господарств. Формувалося фермерство. Селянське господарство залишалося провідною галуззю. Аграрна криза кінця XIX ст. прискорила механізацію сільського господарства.

Проте порівняно з іншими європейськими країнами рівень розвитку сільського господарства був низьким. Гальмувала розвиток сільського господарства його парцелярність, залишки такої оренди, як половинщина, заборгованість селян в Іпотечному банку, державні податки.

Розвиток аграрних відносин у Німеччині характеризувався поступовою ліквідацією феодално-кріпосницьких відносин. Посилився процес майнової диференціації серед селянства. Основна частина селян перетворилася на наймитів з наділом і орендарів, становище яких було складним у зв'язку з високою земельною рентою. У Німеччині на той час було два типи розвитку аграрних відносин. Для східних районів характерним був юнкерський шлях аграрної еволюції. У північних та південно-західних районах і в Баварії розвивалися селянські й фермерські господарства. На інтенсивний шлях розвитку сільське господарство перейшло під впливом аграрної кризи 1876-1895рр. Значна роль в цьому належала урядовій політиці аграрного протекціонізму. У цілому індустріалізація сільського господарства Німеччини відбувалася повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості. Факторами, що стримували цей процес, були збезземелення і малоземелля більшості селян, їх низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість.

У США цей період характеризується утворенням фермерського господарства як панівної форми землеволодіння. Внаслідок боротьби за демократизацію аграрного законодавства поліпшилися умови продажу землі, але залишалося скватерство – система вільного займу земель. Ліквідація рабства в ході громадянської війни, акт про гомстеди (поселення), прийнятий у 1862р., активізували зростання аграрного сектора економіки. Сільське господарство США розвивалося на основі індустріалізації, що забезпечило його переваги в світовому сільськогосподарському виробництві. Зерновий напрям був визначальним для сільського господарства. Серед технічних культур переважала бавовна. Важливе місце займало молочне і м'ясне тваринництво. Розвиток техніки сприяв механізації сільського господарства. На Півдні розвиток сільського господарства відбувався повільніше через ліквідацію здольщини (кропперства) і системи боргового рабства (пеонажу). У кінці XIX – на початку XX ст. вартість сільськогосподарської продукції швидко зростала. Господарство заможного фермера мало товарний характер. США стали одним з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок. Отже аграрні відносини в США розвивалися в умовах панування фермерського господарства, що було тісно пов'язане з ринком. Це сприяло піднесенню продуктивності та інтенсивності праці, розвитку механізації, агрокультури, використанню найманої робочої сили.

В Японії у 1872-1873рр. була проведена земельна реформа. Вона анулювала феодалне право і утвердила буржуазну власність на землю. Землю обробляли вручну. Погано розвивалося тваринництво. Перед війною Японія була аграрно-індустріальною країною.

Отже у XIX - на початку XX ст. розвиток сільського господарства в США, Японії та європейських країнах відбувався двома шляхами: революційним (з переходом на індустріальну основу) і еволюційним, або поступовим переростанням господарств з феодалних у фермерські.

3. Формування світового ринку

Світовий ринок сформувався як підсистема господарства у першій половині XIX ст. Він був пов'язаний з обміном товарів за межами національної економіки й валютно-фінансовим забезпеченням такого обміну, став формою усталених зв'язків між національними ринками, що внаслідок успіхів на транспорті, особливо залізничному, в будівництві доріг остаточно утвердилися як складова частина загальносвітової ринкової господарської системи. Зовнішня торгівля набула світового характеру. Формувалися світовий кредитний і валютний ринки. Масова міграція трудових ресурсів свідчила про виникнення міжнародного ринку праці. Таким чином, склалася система міжнародних економічних відносин як результат взаємодії всієї сукупності світових господарських зв'язків. Основними чинниками цього процесу були розвиток великої машинної індустрії, утворення колоніальної системи, міжнародний поділ праці, що розподілив світ на промислово розвинені й економічно відсталі країни. Збільшення масштабів виробництва привело до розширення зовнішньої торгівлі.

Визначилися галузі, які працювали на основі імпортних надходжень або на експорт. Тільки зовнішній ринок міг поглинути масовий випуск фабричних товарів. Для збереження панування на внутрішньому ринку національні корпорації повинні були забезпечувати світовий рівень цін.

Важливим фактором формування світового ринку було утворення колоніальних володінь. Найбільшими колоніальними імперіями стали Великобританія, Франція.

Основою формування світового ринку став міжнародний поділ праці зі спеціалізацією окремих країн у виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Протягом XIX ст. переважала міжгалузева предметна спеціалізація. З другої половини XIX ст. набула розвитку така форма МПП, як внутрішньогалузева спеціалізація. Зароджувалися елементи кооперації з виробництва й взаємообміну. Почався процес інтернаціоналізації виробництва.

Провідною і найстарішою формою світогосподарських зв'язків була міжнародна торгівля, до якої були залучені всі незалежні й колоніальні країни.

У 80-х роках XIX ст. почалася стагнація міжнародної торгівлі. Це було пов'язано з падінням цін на промислові й сільськогосподарські товари через зміни у промисловому виробництві в межах світового господарства, а також із загостренням економічної боротьби між європейськими країнами і США.

З 1896 р. почався перелом у світовій торгівлі, що розвивалася швидшими темпами порівняно з промисловістю. Ціни зростали внаслідок монополізації виробництва і відкриття золотих копалень на Алясці, в Канаді, Південній Африці. У світовій торгівлі зменшилася частка Європи, одночасно зросло значення американських і

азіатських країн. Для світової торгівлі сільськогосподарськими продуктами був притаманний аграрний протекціонізм. З кінця XIX ст. для зовнішньої торгівлі характерною була тенденція зростання протекціонізму і встановлення монопольних цін. Країни укладали торгові договори, підписували інвестиційні угоди. З розвитком міжнародної торгівлі, починаючи з 70-х років, дедалі більшого значення набув експорт капіталу.

Відбулися зміни у валютних відносинах між капіталістичними країнами. Система металевих грошей у формі біметалізму, коли роль грошей закріплювалася золотом і сріблом, була витіснена валютною системою золотого стандарту (системою класичного монометалізму). Ця система виникла у Великобританії в кінці XVIII ст., а в кінці - на початку XX ст. стихійно сформувалася як сукупність національних валютних систем. Основу валютних курсів становив золотий паритет, коли грошова одиниця будь-якої країни мала відповідний золотий вміст. Золото було основою міжнародних розрахунків. Не обмежувався обмін національної валюти на іноземну. Золото вільно вивозилося і ввозилося. Крім золотих монет в обігу були білонні (розмінні) монети, що виготовлялися із срібла, міді, бронзи та інших металів, паперові гроші у формі білетів державної скарбниці, банківські білети. Система класичного золотого стандарту була зруйнована під час першої світової війни. Золотий обіг законодавчо був скасований.

4. Передумови виникнення й методологічні принципи маржиналізму і неокласичної теорії

Прискорення розвитку ринкових відносин, поглиблення поділу праці й усупільнення виробництва, що проявлялося у монополізації виробництва, з одного боку, і зростання індивідуалізації господарського життя, з іншого, - породжувало складну систему виробничих і економічних зв'язків, у якій господарючі суб'єкти повинні були знаходити оптимальні рішення. Перед ними стояла проблема альтернативного вибору у використанні обмежених економічних ресурсів.

Розв'язання таких завдань з позицій класичної школи, навіть модифікованої економістами першої половини XIX ст., було неможливим, оскільки цільове призначення системи вона вбачала у збільшенні багатства, яке є функцією нагромадження капіталу і чисельності працівників. Проблема ефективного розподілу ресурсів і пошуку найбільш вдалого варіанта їх комбінації залишалася на задньому плані, оскільки вважалося, що він досягається автоматично у процесі ринкової конкуренції. Тим часом в умовах бурхливого зростання масштабів виробничої діяльності саме ця проблема ставала найбільш гострою і актуальною. Науково-технічний прогрес призвів до глибоких якісних змін у характері й структурі виробництва та методах управління економікою, якісних змін у структурі споживання. Формувався ринок споживача, пріоритетом якого став його вибір, тому актуальним стає дослідження ринкової поведінки окремого суб'єкта господарювання, виявлення закономірностей економічного розвитку на рівні фірми. У таких умовах була потрібна загальна теорія, здатна запропонувати рекомендації, що обґрунтовують економічну поведінку господарюючих суб'єктів, які прагнуть якнайкраще реалізувати свої інтереси. Така теорія повинна була акцентувати увагу на поведінкових аспектах, виявляючи мотиви, якими керуються індивідууми при виборі того чи іншого варіанта господарських дій.

Це принципово змінило метод економічного аналізу: об'єктивізм класиків, які прагнули віднайти закономірності, що керують господарськими процесами незалежно від волі й свідомості людей, поступався місцем виявленню суб'єктивних спонукань господарюючих агентів, які приймали економічні рішення. Це був мікроекономічний підхід, при якому об'єктом вивчення стає психологія господарюючого індивідуума з метою визначення закономірностей формування мотивації його вчинків у сфері економічної діяльності. Такий підхід зробив можливим застосування нових методів аналізу, які дали змогу визначити граничні величини для характеристики змін, що відбуваються в економічному житті. Виникнення теорії граничних величин було визнано "маржинальною революцією" в економічній науці – перехід від концепції класичної школи до неокласичної теорії (маржиналізму).

Маржиналізм – це напрямок економічної теорії кінця XIX ст., який аналізує граничні економічні величини як взаємопов'язані явища економічної системи на рівні окремої фірми чи галузі.

Піонерами у формуванні категорії "граничної корисності", що використовується у процесі аналізу функціональних залежностей для виявлення рівноваги в господарській системі, були німецькі дослідники Г. Госен і Й. фон Тюнен, а також французи Ж.Дюпю і О. Курно. Незалежно один від одного, майже одночасно вони описали свої погляди в аналізі економічних процесів і законів граничних величин.

Основні положення маржиналізму:

1. Повна відмова від теорії трудової вартості, її критика як теорії, що не дає відповіді на наступні запитання:
  - чим керується покупець, коли йде на ринок ?
  - чому покупці віддають перевагу тим чи іншим товарам ?
  - які фактори визначають попит на товари та послуги ?
2. Сфера споживання має першочергове значення відносно сфери виробництва, а не навпаки, як вважали класики. Маржиналісти розглядають економіку як систему взаємопов'язаних господарюючих суб'єктів, які розпоряджаються економічними ресурсами та благами в цілях максимізації власної вигоди. В основі лежить принцип раціональності економічної поведінки особи за умов вільного підприємництва. Головне завдання економічного аналізу – знайти не середні значення економічних величин, а їх оптимальне значення (мінімізація витрат, максимізація прибутку), і співставити ці оптимальні величини.
3. Маржиналісти вважають, що в основі економічних рішень лежить психологія людини, її суб'єктивні оцінки та бажання, і затверджують суб'єктивний підхід до аналізу економічних явищ.
4. Важливе місце в методології маржиналізму відводиться принципу рідкісності. В основі теорії лежить припущення про обмеженість, фіксовану величину пропозиції певного ресурсу або блага.
5. Школа маржиналізму виходить з необхідності пошуку альтернативної вартості прийнятих економічних рішень, співставленні додаткових вигод з додатковими витратами. Саме представники цієї школи ввели такі по-

няття, як спадаюча гранична продуктивність, спадаюча гранична віддача факторів виробництва, спадна корисність.

6. Маржиналісти вважають, що предмет економічної науки – це вивчення відношення людей до речей, вивчення потреб людей і засобів їх задоволення. Саме представники цієї школи повернули економічний аналіз до вивчення мотивів прийняття певних економічних рішень.

Основні положення маржиналізму розроблялися представниками різних економічних шкіл: австрійської, математичної, кембриджської і американської.

Найбільш вагомий внесок в розробку ідей маржиналістів зробила австрійська школа політекономії, що сформувалася у 70-ті роки XIX ст. Її репрезентували **К. Менгер** (1840 – 1921 рр.), **Ф. Візер** (1851 – 1926 рр.), і **Е. Бем-Баверк** (1851 - 1919 рр.); її теоретичними принципами були суб'єктивний ідеалізм і теорія граничної корисності. Характерною методологічною особливістю австрійської школи було також використання як головного об'єкта дослідження не суспільного виробництва, а індивідуального господарства, визнання примату споживання над виробництвом.

Центральне місце в концепціях австрійської школи посідає теорія "граничної корисності". Прийняті в політекономії категорії "товар" і "вартість" були замінені поняттями "благо" і "цінність". К. Менгер і його соратники заперечували, що вартість є втіленням суспільно необхідної праці, а праця - її єдиним джерелом. Вони наповнили категорію вартості суб'єктивним змістом.

Домінуючим фактором блага вважали його споживану вартість, або корисність.

Під останньою австрійці розуміли ту загальну властивість матеріальних благ, котра дає змогу задовольнити потреби індивіду, підвищити його добробут.

За **К. Менгером**, вартість виникає внаслідок взаємозв'язку між потребою людини й економічними благами, що можуть її задовольнити.

К. Менгер був першим з представників австрійської школи, хто сформулював принцип спадної корисності. Відповідно до цього принципу, вартість (цінність) будь-якого блага визначається тією найменшою корисністю, яку має остання одиниця його запасу. Цінність, на його думку, - це міркування суб'єктів господарювання про значення для них тих благ, які є в їхньому розпорядженні, тому поза їхньою свідомістю вона не існує.

Ойген фон Бем-Баверк в основних своїх працях – «Основи теорії цінності господарських благ» (1886р.), «Капітал і прибуток» (1884р.), «Позитивна теорія капіталу» (1889р.), «Теорія Карла Маркса і її критика» (1896р.) розвинув і вдосконалив концепцію граничної корисності. Його модель ціноутворення побудована за принципом застосування рівнодіючих оцінок до різних пар продавців і покупців. Ціна на конкурентному ринку – це об'єктивна цінність. Механізм ціноутворення визнається як роль праці, так і витрат виробництва. Запас благ обмежений, тому цінність блага (товару) залежить тільки від попиту (пропозиція еластична). Визначення граничної корисності при обміні виходить з урахуванням даних про ціну і прибутки споживача.

Справжнім благом вважається заробітна плата, а майбутнім – засоби виробництва. Відсоток – це винагорода підприємця за очікування, він пов'язаний з обміном справжніх і майбутніх благ. Саме з впливом фактора часу (очікувань) на граничну корисність господарських благ, Бем-Баверк пов'язував походження процента. Часто «теорію очікування» називають психологічною теорією процента.

Бем-Баверк ввів поняття граничної корисності грошей – сума граничних корисностей благ, які індивід може купити за останню одиницю свого грошового доходу.

Процент на капітал вважав загальноекономічною категорією, яка існує у суспільстві, де здійснюється обмін товарів поточного і майбутнього споживання.

Залежно від розміру капіталу і часу «очікування» складається більший або менший процент на капітал. Зазначимо, що введення фактора часу в аналіз економічних явищ є значним досягненням австрійської школи.

Фрідріх фон Візер розвинув і вдосконалив погляди цієї школи у своїх працях «Про проходження та основні закони господарської цінності» (1884 р.), «Природна цінність» (1899р.), «Теорія суспільного господарювання» (1914р.). Він ввів до наукового обігу закони Госсена, граничну корисність, граничний продукт, рідкісність ресурсів.

Граничний продукт - це те благо, яке можна виробити, використовуючи певні продуктивні блага, що мають найменшу граничну корисність. Таким чином, гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну продуктивного блага, що застосовувалось при виготовленні граничного продукту, тобто певної частини витрат виробництва. Закон Візера показує взаємозв'язок між граничною корисністю і витратами виробництва: дійсною вартістю (корисністю) будь-якого блага є недоотримана корисність інших благ, яка могла бути створена за допомогою інших ресурсів, витрачених на виробництво цього блага.

Ф.Візер обстоював необхідність втручання держави в економіку, захищав приватну власність і приватну форму господарювання.

Головні ідеї австрійської школи:

1. Головний мотив людської діяльності – необхідність задоволення потреб.

Потреба – це відчуття нестачі чого-небудь, бажання мати певне благо.

2. Потреби задовольняються на основі благ (речей), які мають певну корисність. Корисність тієї чи іншої речі залежить:

- від кількості даного блага;
- від ступеня його рідкості;
- від можливості його відтворення.

3. Цінність товару та його ринкова ціна визначаються не затратами праці на його виробництво, а рівнем його корисності. Чим більша корисність блага, тим більшу цінність воно має.

4. Австрійська школа формулює економічний закон спадної граничної корисності: кожна додатково спожита одиниця економічного блага приносить все меншу додаткову корисність. При цьому були введені поняття: загальна корисність блага та гранична корисність.

Загальна корисність благ визначається сумою корисності всіх спожитих благ.

Гранична корисність — це додаткова корисність, яку має споживач від використання кожної додаткової одиниці блага. Згідно з дією закону спадної граничної корисності кожна додаткова цукерка буде приносити все менше задоволення і її додаткова корисність падатиме.

5. Використання закону спадної граничної корисності дало змогу пояснити падіння попиту на товари на ринку, а також поклало основу для розробки теорії споживацької поведінки. Представники австрійської школи підкреслювали, що корисність блага зменшується в міру збільшення кількості блага і збільшується по мірі зменшення кількості цього блага.

6. Кожна людина має свою шкалу потреб, і має свої найвищі потреби, які вона готова задовольнити любою ціною, і найменші потреби. Потреби людей постійно розвиваються, формуються все нові потреби, тому кількість благ завжди менше кількості потреб людей.

7. Ринкові ціни виступають як результат взаємодії покупців і продавців. У покупця є межа, вище якої він не буде платити, а у продавця є найнижча межа, менше якої він товар не продасть.

Ринкова ціна визначається не витратами виробництва, не затратами праці, а граничною корисністю тих товарів, які мають найнижчу цінність для покупця.

Подальша еволюція маржиналістської концепції пов'язана з теоретичною діяльністю одного з найвидатніших економістів кінця XIX — початку XX ст. **Альфреда Маршалла** (1842-1924рр.), який став основоположником Кембриджської школи. Альфред Маршалл, син банківського службовця, завдяки багатому дядьку отримує блискучу математичну освіту в Кембриджському університеті. Там же проявилися і його різнобічні інтереси у сфері філософії, а потім і політичної економії. Він знайомиться з працями економістів-класиків (Рікардо, Мілль), а також працями тих, хто намагався впровадити в економічну науку математику (Курно, Джевонс, Вальрас). Завершивши освіту, він стає професором Кембриджського університету, засновує ряд періодичних видань з економіки, очолює «економічну школу».

У 70-ті роки XIX ст. сформувалися маржиналістські погляди Маршалла на економічні процеси, що знайшло відображення в його лекційних курсах. Але тільки в 1890 р. вийшла у світ його головна праця «Принципи економічної науки», в якій ці ідеї були викладені в узагальненому і систематизованому вигляді. Маржиналістська концепція отримала свою завершеність, ставши цілісною системою, що синтезувала ідеї старої класичної школи і погляди економістів нового покоління. «Принципи...» Маршалла стали найбільш повним і концентрованим викладом економічної теорії кінця XIX ст.

Розв'язання завдання систематизації маржиналістських ідей вимагало чітких методологічних основ. В основу методології Маршалла покладена теза про відмову від каузального методу, тобто спроб розкрити причинно-наслідкові зв'язки і залежності між економічними явищами. Його пропонували замінити дослідженням чисто функціональних зв'язків. На перший план виступала категорія взаємодії. Окремі економічні процеси взаємно впливають один на одного, але встановити, які з них є причиною, а які — наслідком, найчастіше буває неможливо. З цих позицій він розробляє свою теорію ціни. Маршалл розглядає ціни як результат взаємодії різноманітних факторів на окремих ринках. Головні з цих факторів — попит та пропозиція, і завдання полягає в тому, щоб з'ясувати особливості їх формування і впливу на ціни. Вартість же становить суто логічне поняття і для реальної практики малокорисне. Попит визначається корисністю товару для споживача, в його аналізі Маршалл використовує всі досягнення маржиналістської теорії, насамперед концепцію граничної корисності.

Але в теоретичній системі Маршалла вона здобуває більш чітке і переконливе вираження. Зворотну залежність між ціною і величиною попиту Маршалл пов'язує з дією закону спадної граничної корисності і подає у вигляді кривої попиту.

Оскільки споживачі отримують все менше задоволення від кожної наступної одиниці блага, вони купуватимуть додаткові його одиниці тільки в тому випадку, якщо його ціна буде знижуватися.

Як індивідуальний, так і ринковий попит можуть по-різному реагувати на зміни цін. В одному випадку невелика зміна ціни може викликати різке коливання попиту, в іншому — навіть істотне зростання ціни не спричиняє помітного скорочення попиту. Ступінь реакції споживача на зміни цін Маршалл назвав еластичністю попиту. Хоча це явище було відоме і до Маршалла, саме йому належить заслуга його систематичного дослідження. Він дає визначення поняття еластичності, пропонує спосіб її обчислення, розглядає фактори, що впливають на характер еластичності.

Важливим внеском Маршалла в дослідження проблеми споживчого попиту є розвиток висловленої ще **Ж. Дюпюї** концепції надлишку споживача. Він є різницею між ціною, яку покупець готовий сплатити, щоб не залишитися без даної речі, і тією ціною, яку він фактично за неї платить. Ця ідея займає важливе місце в неокласичній теорії обміну, яка базується не на принципі еквівалентності, а на концепції взаємовигоди.

Другим важливим фактором, який формує ціни, поряд з попитом є пропозиція, вплив якої здійснюється через витрати виробництва. Маршалл надає цьому фактору таке ж важливе значення, як і попиту, що суттєво відрізняє його підхід від позиції австрійської школи і **Джевонса**, які фактично ігнорували участь витрат у формуванні ціни. Класики, як підкреслював Маршалл, були не такі вже й далекі від істини, коли інтуїтивно надавали перевагу фактору пропозиції. Функція пропозиції буде визначатися кількістю залучених факторів виробництва та їх продуктивністю.

Фактори виробництва: праця, капітал, земля будуть залучатися у виробничий процес до тих пір, поки витрати останньої одиниці фактора (граничні витрати) не зрівняються з доходом, що приносить використання цієї одиниці (граничний доход). Величина того й іншого залежить від цін на фактори виробництва, цю залежність можна зобразити графічно у вигляді кривої пропозиції, яка показує взаємозв'язок між кількістю приваблюваних факторів, а відповідно, і обсягів виробництва, і цінами, які слід сплатити, щоб спонукати затратити зусилля, необхідні для випуску цих обсягів.

Ціни пропозиції, обумовлені граничними витратами, будуть залежати від обсягів виробництва, які, в свою чергу, визначаються економією на масштабах.

Маршалл вперше докладно досліджує це явище, показуючи, що можливі варіанти віддачі, яка зменшується, коли із зростанням обсягу продукції зростають і граничні витрати, що веде до зростання цін пропозиції, і зростаючої віддачі, коли із збільшенням обсягу виробленої продукції граничні витрати знижуються, а отже, знижується і ціна пропозиції. Коли ж дія законів зростаючої й спадної віддачі врівноважується, виникає закон сталої віддачі, за яким збільшення витрат веде до пропорційного збільшення обсягу продукції.

Отже у процесі ціноутворення беруть участь і корисність, і витрати, причому беруть участь однаковою мірою і одночасно. Корисність визначає попит на товари, тоді як витрати визначають їх пропозицію.

Криві попиту і пропозиції показують, яку кількість товару готові купити споживачі й продати виробники при даних цінах. Якщо ціна буде занадто низкою, покупці погодяться купити багато, але продавцям буде не вигідно запропонувати їм таку кількість, і ціна буде підвищуватися. Якщо ж ціна буде занадто високою, то виробники будуть готові запропонувати велику кількість товару, але покупці не захочуть його придбати, й ціни змушені будуть знижуватися.

Ціна попиту і ціна пропозиції будуть рухатися назустріч одна одній, поки не буде знайдено рівноважну ціну, за якої кількість товару, яку побажають купити споживачі, дорівнюватиме тій кількості, яку згодні поставити на ринок виробники.

Маршаллівський хрест Така графічна інтерпретація ідеї економічної рівноваги — знаменитий «маршаллівський хрест» — стала узагальненим вираженням уявлень про сутність механізму функціонування ринкової економічної системи.

Отже рівноважна ціна P_e - це ціна, що врівноважує обсяги попиту й пропозиції під дією ринкової конкуренції. Якщо ринкова ціна виростає, то пропозиція перевищить попит, що зумовить зниження ціни (внаслідок конкуренції виробників), а коли ціна стане нижчою за рівноважну, то це зумовить зростання ціни (внаслідок конкуренції споживачів). Так за умов вільної конкуренції досягається рівновага кожного галузевого ринку.

Заслугою Маршалла стало те, що до аналізу ринкової взаємодії він вводить фактор часу, розглядаючи короткостроковий і довгостроковий періоди. У короткому періоді головним регулятором ціни виступає попит, а в довгому – пропозиція.

Раціональний робітник оцінює свою участь у виробництві через призму доходності й витрат. Згідно з теорією доходів Маршалла саме заробітна плата має тенденцію дорівнювати чистому продукту, виробленому додатково працею граничного виробника – іще один з найманих виробників, що забезпечує приріст продукту, тобто створює граничний продукт. Маршалл вважав, що прибуток складається з двох самостійних видів винагороди власникам факторів виробництва: підприємницького доходу і процента. У разі зростання попиту в підприємстві утворюється тимчасовий надлишковий дохід – квазірента.

Значний внесок у формування неокласичної теорії кінця XIX – початку XX ст. зробив **Джон Бейтс Кларк** (1847 – 1938 рр.) - засновник американської школи маржиналізму. Головні положення вчення Дж. Кларка викладено в роботах «Розподіл багатства» (1899 р.), «Сутність економічної теорії» (1907 р.) і «Філософія багатства» (1886р.). Особливість його поглядів полягає в аналізі проблем виробництва і розподілу, який спирався на концепцію граничної продуктивності праці і капіталу. В історії економічної думки він розглядається перш за все як автор закону спадної граничної віддачі (продуктивності, ефективності).

Кларк показав, що коли фірма діє в короткостроковому періоді, то один з її ресурсів, перш за все капітальний залишається незмінним.

Кларк вводить поняття граничного продукту – це додатковий продукт, який створює підприємцю кожний додатково найнятий робітник.

Закон спадної граничної віддачі, відкритий Дж. Кларком, полягає в тому, що при незмінній кількості постійних факторів виробництва послідовне приєднання до них змінних факторів приводить до зменшення граничного продукту і зменшення віддачі у виробництві кожного додатково найнятого робітника.

Аналізуючи проблему ефективної зайнятості робітників та ефективного поєднання капіталу та праці, Дж. Кларк підкреслює, що підприємець повинен співставити додатковий (граничний) продукт робітника з додатковими видатками на нього.

Підприємцю вигідно наймати робітників доти, доки додатковий продукт останнього робітника не зрівняється з його заробітною платою (додатковими витратами). Звідси Дж. Кларк робить висновок: заробітна плата робітників повинна визначатися граничною продуктивністю того робітника, який створює найменший граничний продукт.

Дж. Кларк досліджує економіку країни, по-перше, вивчаючи універсальні закони, по-друге, з позицій економічної статистики, по-третє, досліджує закони економічної динаміки.

Економічна статика – вивчає незмінний стан економіки протягом якогось певного часу.

Економічна динаміка – вивчає економіку в стані постійної зміни, коли порушуються пропорції рівноваги. Її завдання – дати рекомендації підприємцю, як поводити себе в ситуації, що постійно змінюється. Аналізуючи прибуток фірми, Дж. Кларк поділяє його на нормальний і чистий.

Нормальний прибуток – це середній прибуток, який в середньому отримують підприємці в усіх галузях виробництва.

Чистий прибуток – це прибуток вище нормального. Саме існування чистого прибутку є стимулом для підприємця вкладати гроші в бізнес.

Чистий прибуток можуть отримати лише ті підприємці, які мають високу продуктивність праці на своїх фірмах, здійснюють нововведення, використовують найновіші досягнення технічного прогресу. Зникнення чистого прибутку є сигналом для виходу капіталу з тієї чи іншої галузі.

Роботи Дж. Кларка мали велике значення для формування сучасного мікроекономічного аналізу.

Теорію граничної продуктивності Дж.Б.Кларк доповнив теорією рівноваги економіки. При цьому методи граничного аналізу він використав у сфері макроекономіки. Для цього він ввів поняття соціальної праці (загальна кількість зайнятих у народному господарстві), соціального капіталу (сукупність усіх капіталів в економіці) і закони байдужості. Рівновагу економічної системи Дж.Кларк пов'язував з оптимальними пропорціями між затратами «соціальних» виробничих ресурсів. Коли ціни соціальних факторів виробництва відхиляються від своїх граничних продуктів, приводяться в рух ринкові сили, які встановлюють рівновагу всієї економічної системи.

Вільфредо Парето (1848 – 1923рр.) – визначний представник неокласичної теорії періоду її формування, італійський економіст, продовжувач традицій лозаннської школи маржиналізму.

Він продовжив ідею Л.Вальраса – дослідження проблем загальної економічної рівноваги, виходячи з маржиналістських принципів аналізу.

У моделі ринкової рівноваги Парето попит і пропозиція розглядаються як елементи економічної рівноваги, критерієм її досягнення вважається оцінка виміру співвідношення переваг конкретного індивіда, інакше – виявлення ординальних (порядкових) величин, що характеризує їх черговість. Такий ординалістський підхід у наш час є основним у визначеності корисності.

При використанні кривих байдужості В.Парето прогнозує поведінку покупців на ринку, за допомогою графічного аналізу відображається взаємозв'язок товарів і їх корисності. Аналіз кривих байдужості дозволяє визначити, від якої кількості одного товару відмовиться домогосподарство, щоб придбати додаткову кількість іншого товару.

Оптимум В.Парето. Оптимум – це такий стан системи, при якому ніякий перерозподіл продуктів або ресурсів не може поліпшити становище якогось господарського процесу, не погіршуючи становища іншого.

Закон Парето – закон розподілу прибутків – нерівність у розподілі прибутків можна зменшити в тому разі, якщо прибутки і виробництво будуть зростати швидше за чисельність населення.

5. Формування і розвиток історичної школи

Засновниками історичної школи були **В.Рошер, Б.Гільдебрант, К.Кніс**.

Критичне ставлення до класичної школи об'єднує їхні теорії, але головне – це намагання визначити й простежити тенденції суспільного розвитку, а потім вплинути на нього, не обмежуючись теоретичними узагальненнями. На їхній погляд, саме пасивність є головним недоліком класичної політекономії.

Історичний метод дослідження представників цієї школи характеризується аналізом економіки й економічної поведінки з погляду всіх історичних аспектів людського життя: історії розвитку культури, науки, мистецтва, індустрії, релігії, моралі, державних інституцій, тобто кожен елемент цивілізаційного процесу стає предметом уваги.

Лідером історичної школи був **В.Рошер** (1817 – 1894рр.). Він був рішучим поборником еволюційного шляху розвитку суспільства. Він вважав будь-яке революційне перетворення злом, оскільки наслідки його завжди непередбачувані, а хаос, як невід'ємний супутник переворотів, заважає розвитку започаткованих прогресивних явищ. Історія сама торує собі шлях мирним шляхом "позитивного права", а нація може бути учасником цього процесу під керівництвом держави.

У 70-х роках XIX ст. в Німеччині утворилась нова історична школа, ядро якої склали **Г.Шмоллер (1838-1917рр.), Л.Брентано (1844 – 1931рр.) і К.Бюхер (1877 – 1930рр.)**. Головна відмінність нової історичної школи від попередньої, яку стали називати "старою", полягала в тому, що її лідери аналізували особливості соціально-економічного розвитку країни на новому етапі - етапі переходу до монополістичного капіталізму, посилення націоналістичних, мілітаристських тенденцій в політиці об'єднаної Німеччини, зростання класової конфронтації та ідеологічних суперечностей в суспільстві - і намагання розробити конструктивні програми "класового миру" і соціального партнерства. Саме її представники заклали основи буржуазно-реформістських концепцій соціальної політики. Водночас своїм важливим завданням ця школа вважала теоретичну й ідеологічну боротьбу з марксизмом як новою впливовою течією в робочому русі.

Сприймавши основний постулат «істориків» про специфіку історичного шляху кожної нації, вони довели його до повного заперечення будь-яких закономірностей у суспільному розвитку. Навіть в історії окремої країни важко, на їхню думку, визначити якусь спільну траєкторію руху, до якої зводиться еволюція різних господарських форм і інститутів.

Специфіка настільки велика, що завдання дослідника повинно полягати в якомога докладнішому описі виникнення, розвитку і видозмін цих інститутів. Вони зібрали й обробили великий і цінний фактичний та статистичний матеріал з історії окремих господарських установ: середньовічних ремісничих цехів і купецьких гільдій, фінансових організацій окремих держав і навіть міст Німеччини. Але робити які-небудь узагальнення вони принципово не бажали, звинувачуючи в безрезультатності подібних абстракцій не тільки класичну, але і стару історичну школу.

Особливістю їхнього підходу було те, що історію господарства вони розглядали не тільки і навіть не стільки як історію матеріальної культури, а скоріше як рух духовних цінностей: поглядів, звичаїв, етичних установок, релігійних уявлень. Шмоллер, наприклад, уявляє народне господарство як деякий «психофізичний апарат», в якому концентрується дух нації. Найбільш повним виразником цього духу є держава.

Ставлення до держави як до найважливішого інституту господарської життя, що виконує значні економічні функції, — характерна риса історичної школи в обох її поколіннях. Але якщо стара історична школа пов'язувала з державою головним чином надії на заступництво національної промисловості і захист від іноземної конкуренції, то нова історична школа бачила в ньому втілення національної єдності і згоди, які необхідні для економічного процвітання і соціальної гармонії. Держава покликана вирішувати важливі соціальні завдання: покровительство освіти, охорону здоров'я, надавати допомогу непрацездатним, спираючись при цьому на профспілки, кооперативи, каси взаємодопомоги. Підвищена увага до соціальних проблем з боку деяких пред-

ставників нової історичної школи дала підставу зближення їхньої позиції із соціалістичними ідеями, що відображає назва, яка закріпилася за ними, — «катедер-соціалістів» (соціалістів кафедр).

Історична школа, безумовно, внесла важливий елемент новизни в економічні дослідження. Нею був обґрунтований і застосований принцип історизму, що дозволило глянути на економічний процес у динаміці, у розвитку, знайти такі його риси й особливості, які зовсім не помітні у статичному стані. Крім того, «історики» наповнили економічний процес конкретним змістом, уявивши його як рух реальних господарських форм і інститутів. Завдяки їхнім дослідженням стало очевидним, що економічне життя набагато багатше і змістовніше від тих абстрактних схем, в які намагалася укласти його класична школа.

Але не менш очевидним було й інше: не можна зрозуміти економіку, обмежуючись лише описом процесів, які відбувалися. Крізь строкатість національних особливостей і історичних обставин чітко проступають загальні закономірності, виявленням яких і повинна займатися економічна теорія. Але вона зможе це зробити тим успішніше, чим більша кількість конкретних історичних фактів буде досліджена й осмислена. Метод логічної абстракції й історичний метод не виключають, а доповнюють один одного.

6. Виникнення інституціоналізму і його розвиток на початку ХХ ст.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. характеризується пануванням в економіці монополій, централізацією виробництва і капіталу, а також соціальними суперечностями в суспільстві. Своєрідною реакцією на панування монополій у ринковій економіці стає новий напрям в економічній науці – інституціоналізм як альтернатива неокласичній теорії.

Його особливість полягає в тому, що прихильники інституціоналізму в основу аналізу беруть не тільки економічні проблеми, а пов'язують їх з проблемами соціальними, політичними, етичними, правовими тощо.

Інституціоналісти не сприйняли абстрактного методу класиків. Вони критикували їх за те, що останні відмовились від аналізу поведінки людини як особистості, котра перебуває в певному суспільному середовищі. Вони критикували неокласиків за схематизм і відірваність від реальності. Інституціоналізм став своєрідним опозиційним напрямом в економічній науці. хоч і не мав значного впливу на економічну політику. Він виник як американське явище і довго залишався таким.

Еволюціонуючи, інституціоналізм набув нових рис, змінилося його місце, в науці, ідеї інституціоналізму позначалися на поглядах багатьох економістів. Оскільки його агентам притаманні прагматизм і реалістичний підхід до аналізу економічної дійсності, значення інституціоналізму постійно зростає.

У рамках раннього інституціоналізму склалися три основні напрями:

- 1) соціально-психологічний;
- 2) соціально-правовий;
- 3) емпіричний (кон'юнктурно - статистичний).

Засновником соціально-психологічного напрямку вважається **Т.Веблен** (1857 – 1929рр.). У 1899 р. він опублікував свою першу працю "Теорія бездіяльного класу", в якій дав глибоку критику капіталізму з його культом грошей. Він своєрідно тлумачив предмет економічної науки. У центр дослідження Веблен ставить ідею розвитку, динаміки і людську діяльність у всіх її проявах. Ставить завдання розширити сферу дослідження економічних явищ за рахунок вивчення суспільної психології, інстинктів, навичок і схильностей людей.

Веблен виступає як прихильник еволюціоналізму, який він, однак, поєднує із соціал-дарвінізмом, розширюючи поняття природного добробуту, боротьби за існування та сферу суспільного життя.

Рушійними силами, що спонукають людину до продуктивної економічної діяльності, у Веблена є: батьківські почуття, інстинкт майстерності, тобто майже напівсвідомий потяг до добре виконаної та ефективної роботи, допитливість.

У розвитку людського суспільства Веблен виділяє кілька стадій. Вихідною стадією еволюції є дикунство, якому притаманні колективістські інститути, відсутність приватної власності, обміну. Подальша еволюція суспільства проходить через варварство до сучасної машинної системи.

Головною суперечністю капіталізму Веблен вважає суперечність між "індустрією" і "бізнесом". "Індустрія" - це безпосередній процес виробництва, що ґрунтується на машинній техніці. "Бізнес"- це певна інституціональна система, що включає такі інститути, як монополія, конкуренція, кредит тощо.

Суперечність між ними проявляється в тому, що "бізнес" перешкоджає розвитку машинної техніки. Сфера "індустрії", за концепцією Веблена, має на меті підвищення продуктивності й ефективності виробництва на відміну від сфери "бізнесу", яка домагається високого прибутку через різні кредитні й біржові махінації та зростання фіктивного капіталу.

Майбутнє суспільство Веблен уявляє як панування "індустрії", керованої технократією, але він не дає конкретних рецептів побудови майбутнього суспільства.

Засновником соціально-правового інституціоналізму вважається **Д.Коммонс** (1862 – 1945рр.). Систему його поглядів викладено в таких працях, як "Розподіл багатства" (1893р.), "Правові основи капіталізму" (1924р.), "Економічна теорія колективних дій" (1950р.).

Як і Веблен, **Коммонс** в основу аналізу бере позаекономічні інститути. Проте якщо Веблен на перший план висував психологічні й біологічні фактори, то в Коммонса такими є юридичні, правові норми. Він досліджує дію колективних інститутів: сім'я, виробничі корпорації, профспілки, держава тощо, досліджує колективні дії, спрямовані на контролювання дій індивідуальних.

Вихідною економічною категорією Коммонс оголошує юридичне поняття угоди. Сама угода становить основний елемент кожного економічного інституту і включає три моменти: конфлікт, взаємодію, вирішення. Це має означати, що всі суспільні конфлікти, усі суперечності можна розв'язати. Запорукою цьому буде юридичне регулювання правил "угоди". Коммонс допускає не тільки мирне врегулювання конфлікту, а й примусове. Як

приклад він наводить діяльність великих холдінгових компаній, котрі є провідними колективних інститутів і найбільш визначними учасниками угод.

Творцем нового емпіричного напрямку в інституціоналізмі - кон'юнктурно - статистичного став **У.Мітчелл** (1874 – 1948рр.). У центр досліджень Мітчелл ставить проблему руху виробництва, грошей, ціни. Політична економія у нього - це наука про інститути, які забезпечують зразки й норми поведінки, укорінені у звичках, інстинктах. Інстинкти — устремління до певних результатів. Одним з них є тяжіння до прибутків. До цього, писав він, зводиться логіка сучасного життя. Без прибутку підприємець не може виготовляти товари. Саме цим Мітчелл пояснює необхідність вивчення грошового господарства.

Грошова економіка має недоліки, їй притаманні суперечності, але вона, за словами Мітчелла, - найкраща форма організації суспільства, оскільки забезпечує потреби бізнесу, здійснює облік і є знаряддям встановлення взаємодії і співробітництва в суспільстві.

Інституціоналізм Мітчелла був емпіричним дослідженням сучасності. Широко використовуючи фактичний матеріал, статистику, він хотів не тільки дати картину сучасного йому економічного розвитку, а й сподівався вирішити суперечності капіталізму.

3.3. Особливості розвитку ринкового господарства й основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.)

1. Промисловий переворот в Україні.
2. Сутність аграрної реформи **1848**р.і селянська реформа **1861** р.
3. Суть індустріалізації в Україні. Її найважливіші фактори.
4. Столипінська аграрна реформа, її прогресивне значення. Зрушення в сільському господарстві.
5. Зародження і розвиток української кооперації.
6. Фінанси та кредит.
7. Загальні умови і основні напрямки розвитку економічної думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

1. Промисловий переворот в Україні

У кінці XVIII ст. українські землі були вкотре поділені і опинилися під владою Російської і Австрійської імперій, у складі яких вони перебували впродовж XIX – початку XX ст. Становище українських земель було складним, що пояснювалося тим, що імперії розглядали Україну як колоніальний сировинний придаток до промислово розвинутих центральних районів своїх імперій. Панщина, кріпосне право та інші форми експлуатації селянства гальмували розвиток промисловості, сільського господарства й внутрішнього ринку.

Для країн Західної Європи цей час характеризується розвитком промислової революції, що не могло не позначитися на економічному розвитку країн Центральної і Східної Європи, в тому числі й України.

Промисловий переворот започаткував епоху індустріалізації. Виділяють два його етапи. Перший етап відбувся у 20 – 40-х рр. XIX ст. Незважаючи на панування кріпосництва в аграрній сфері та інші перешкоди на шляху до економічного зростання, мануфактурне виробництво досягло значних успіхів. Зростала кількість мануфактур, число найманих виробників. Використовувалися механічні робочі машини, зростала зацікавленість власників у збільшенні виробництва.

Почався промисловий переворот в Україні з харчової галузі промисловості. У 20-х роках з'явилися перші парові гуральні. Парова техніка прискорила виробничі процеси, збільшила продуктивність праці. У цей час виникає цукрова промисловість. Робочі машини й механізми, які замінили ручну працю робітників, з'явилися на текстильних мануфактурах, перш за все на суконних. У 1823 р. було споруджено перший на Дніпрі пароплав. З 1835 р. на Дніпрі діяла акціонерна пароплавна компанія. Зростали потреби у машинах і механізмах, що зумовило появу машинобудівних заводів. Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля.

Промислове виробництво базувалося на примусовій кріпосницькій праці, тільки чверть робітників були вільнонайманими. Поступово зменшувалася кількість поміщицьких і зростала чисельність купецьких, капіталістичного типу підприємств. Нові фабрики й заводи будували, починаючи з 40-х років, в основному в містах.

Другий етап промислового перевороту відбувся після ліквідації кріпосного права (60 - 80 рр. XIX ст.). Фабрики та заводи остаточно витіснили мануфактурне виробництво. Основне місце в структурі української промисловості займало цукроваріння. Для цукроваріння стала характерною концентрація виробництва, зростання продуктивності праці. Такі ж явища відбувалися і в горілчаній промисловості. Успішно розвивалися: борошномельне, олійне, текстильне та інші виробництва. Галузі важкої промисловості технічно розвивалися більш повільними темпами, ніж харчова та легка. На півдні України почали виникати шахти і металургійні підприємства. У 1880-х рр. у Донбасі налічувалося 11197 вугільних шахт, на яких видобувалося 86,3 млн. пудів вугілля, що становило 43,1% від усього видобутку вугілля в Росії. Нарощувалося виробництво чавуну, сталі й прокату. Зростали обсяги виробництва машинобудівних і суднобудівних заводів.

Найкраще в пореформений період розвивався залізничний транспорт. У 1863р. почалося будівництво першої залізниці від Балти до Одеси, яка згодом була подовжена до Києва. На лівобережжі України залізниця від Курська була подовжена до Броварів. У 1870 р., після закінчення будівництва моста через Дніпро, вся Україна була сполучена залізницею.

Таким чином, після ліквідації кріпосного права в Росії й Україні прискорився економічний розвиток, завершився промисловий переворот.

2. Сутність аграрної реформи 1848 року і селянська реформа 1861р.

Панщинна система господарювання була малоефективною, гальмувала розвиток господарювання й вимагала ліквідації кріпацтва. Габсбурги-реформатори прагнули покращити стан селянства - найчисельнішого класу імперських підданих, головного джерела збирання податків для державної казни.

Поштовхом до ліквідації панщини стали революційні події 1848 р. в Австрії, інших країнах Західної та Центральної Європи. 18 березня 1848 р. угорський сейм видав закон про скасування панщини в країні, у т.ч. і в Закарпатті. 17 квітня 1848 р. австрійський уряд оголосив про скасування панщини в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 р. цей закон було поширено й на Буковину. Селян оголошували вільними громадянами держави і звільняли від панщинних повинностей. 7 вересня 1848 р. віденський парламент ліквідував примусову закупівлю селянами горілки та інших міцних напоїв, правом на виробництво і реалізацію яких володіли поміщики. Селянин, як і поміщик, ставав власником землі. Як компенсацію за ліквідацію панщини пани-дідичі отримували відшкодування з державної скарбниці. Їх звільняли від опікунських обов'язків над селянами (від обов'язку допомагати на випадок стихійного лиха, епідемій тощо). Держава звільнила поміщиків від окремих податків. За панами залишилися сервітутні володіння (ліси, пасовища, луки і т.інш.). Селяни за користування сервітутами повинні були заплатити певну суму панам на основі добровільних угод з ними.

Таким чином, скасування панщини було проведене з повним нехтуванням інтересів селянської верстви. Крім грошового відшкодування за землю, селяни змушені були платити за користування сервітутами, що робило їх залежними від панів у господарському відношенні.

Незважаючи на недоліки, аграрна реформа в цілому сприяла розвитку господарства, розчистила шлях для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, формування індустріального суспільства.

Передумови скасування кріпосного права в Росії і Україні визрівали тривалий час. Його ліквідації вимагали перш за все аграрні відносини, які свідчили про кризу панщинної системи господарювання. Початок XIX ст. характеризується занепадом поміщицьких господарств. Праця селян-кріпаків була малопродуктивна, хліборобство велось традиційними методами, екстенсивним шляхом. Разом з тим, промислова революція та початок індустріалізації в країнах Західної Європи та Росії вимагали збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, насамперед - зерна. Таким чином, кріпосництво гальмувало розвиток сільського господарства і промисловості.

За скасування кріпосного права виступали селяни. Впродовж чотирьох років (1848 – 1851рр.) активнішали селянські бунти в Київській, Подільській, Волинській губерніях. Масові селянські рухи 1855 – 1856 рр. справили великий вплив на панівну верству. Проти кріпосного права виступала ліберально настроєна інтелігенція. Промисловці та фабриканти теж були проти кріпосництва, яке перешкоджало вільному розвитку торгівлі й промисловості.

Проект аграрної реформи прийняла Державна рада Росії. На його підставі було підготовлене „Положення”, яке цар Олександр II підписав 19 лютого 1861р. Водночас був проголошений Маніфест про скасування кріпацтва.

Реформа повністю зберегла поміщицьке землеволодіння. Майже повсюди зменшилися селянські земельні наділи, якими селяни користувалися до реформи.

Виділення землі та її розмежування реформа віддавала на розсуд місцевих поміщиків. Як правило, селянам віддавали гірші землі; вони фактично були позбавлені пасовищ, луків, лісів та інших угідь. Внаслідок реформи селянство втратило понад 15% загальної площі земель. Земельні наділи селяни повинні були протягом 49 років викупити в поміщиків згідно з встановленими реформою цінами, які значно перевищували ринкові.

Земельна реформа надала поміщикові право впродовж двох років самому визначати й оформляти в так званих уставних грамотах розміри земельних наділів селян. У цей час селяни перебували в статусі „тимчасово зобов'язаних”, змушені були, як і раніше, відбувати панщину або платити оброк. Дворові селяни взагалі землі не отримали.

В Україні існувала численна група (майже 50%) державних селян, долю яких було вирішено спеціальним законом про поземельний устрій від 1866 р. Згідно з ним, селяни мали право викупити свій наділ, а до того часу вони повинні були сплачувати щорічний державний податок.

Однак треба відзначити, що реформа 1861 р. створила сприятливі умови для активізації господарської діяльності, перетворила кріпаків на вільних селян. Тепер вони мали право вільно пересуватися, купувати й продавати рухоме й нерухоме майно, займатися підприємництвом, торгівлею. Здійснення реформи сприяло господарському піднесенню, завершенню промислового перевороту, процесу індустріалізації.

3. Суть індустріалізації в Україні. Її найважливіші фактори

У східній Україні упродовж 60-80-х років XIX ст. завершився промисловий переворот. Найхарактернішою ознакою цього було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів. Основним промисловим паливом стало кам'яне вугілля. Активно застосовувались досягнення науки і техніки. Значний поштовх одержали традиційні в Україні галузі промисловості, пов'язані з сільським господарством.

Наприкінці XIX ст. у Катеринославській та Херсонській губерніях виникли 17 великих металургійних заводів, 9 з яких - належали іноземцям. На кошти іноземного капіталу (англійського, бельгійського, французького) були збудовані завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (нині Донецьк), Дніпровський завод у селищі Кам'янському (нині Дніпродзержинськ), Гданцівський завод біля Кривого Рогу та інші. Іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже в 63 млн. крб. займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній, металургійній промисловості України. В 1900р. переважно іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподар-

ського машинобудування. Значним досягненням у процесі індустріалізації стало будівництво Харківського та Луганського паровозобудівних заводів.

На початку ХХ ст. активним став процес монополізації. Причиною цьому стала економічна криза 1900-1903рр., внаслідок якої збанкрутіли сотні дрібних підприємств, натомість виник ряд великих монополістичних об'єднань. Монополії проникли в усі сфери господарства. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на одне з перших місць у світі. Підприємці, в основному - іноземні, монополізуючи виробництво, встановлювали ціни, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового люду. Таким чином, ставши на шлях індустріалізації, Україна зробила значний крок уперед в економічному розвитку. Вона перетворилася в один з найрозвинутіших районів імперії. Тут склалися такі центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукровобуряковий район.

Однак, у зв'язку з початком Першої світової війни, індустріалізація в Україні так і залишилась незавершеною. До того ж, царський уряд проводив колонізаторську політику щодо України. Фактично односторонній характер мав і товарообмін. Ціни на українську сировину залишалися низькими, а вартість готових російських товарів була надзвичайно високою. Так українська економіка не могла мати високої прибутковості. Отже, незважаючи на надзвичайно високі темпи індустріалізації в Україні, завершити її до початку першої світової війни не вдалося. Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною.

4. Столипінська аграрна реформа, її прогресивне значення Зрушення в сільському господарстві

Після реформи 1861 р. сільське господарство швидше розвивалося на Півдні України, де поміщицькі господарства на кінець ХІХ ст. перейшли на удосконалену техніку. В цілому в Україні раціонально, інтенсивно розвивалася незначна частина господарств. Залишалася низка пережитків панщинно-кріпосницької системи господарювання. Реформи не зрівняли селян у громадських правах з іншими суспільними верствами. Все це гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства.

Залишки кріпосництва, невирішеність аграрного питання стали причинами боротьби у пореформеному селі на всій Російській імперії, в т.ч. й на східноукраїнських землях. Уряд намагався стабілізувати становище в країні шляхом перебудови земельно-аграрних відносин (1905-1907рр.).

Була проведена аграрна реформа, що дістала назву „стопіпінської” за ім'ям її автора і втілювача в життя голови Ради міністрів П.А.Столипіна. Вона мала розв'язати земельне питання. В Указі від 22 листопада 1906 р. були викладені основні положення реформи.

Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких заходів: 1) руйнування общини, яка відіграла значну роль в масових селянських виступах 1905-1907рр., і закріплення за кожним домогосподарем, який володів надільною землею на основі общинного права, належної йому частини в особисту приватну власність; 2) надання кредитної допомоги селянам через Селянський земельний банк; 3) організацію переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.

Кожний селянин мав право вимагати від громади виділення йому землі в одному масиві, що отримав назву "відруб". Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі й створювати "хутір". Цей захід повинен був служити створенню заможних селян-фермерів.

У цілому стопіпінська аграрна реформа мала успіх в Україні. Нею скористалися, перш за все, селяни, які хотіли і вміли господарювати. Реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. За період 1909-1913рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази. Земські агрономи організували прокатні станції техніки, сільськогосподарські читання. Для малоземельних селян створювали товариства з питань оренди землі та колективного ведення рільництва. Однак модернізація українського села здійснювалась повільно в порівнянні з країнами Західної Європи і була перервана світовою війною 1914р.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві мав місце і на західноукраїнських землях. Однак Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорської імперії.

В Західній Україні зберігалася велике поміщицьке й церковне землеволодіння.

Поміщикам належало понад 40% усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Поміщицькі господарства базувалися на відробітках селян. Великого поширення набули відробітки за проценти, які сплачували за борг взятого до „нового врожаю” збіжжя за „порцію” – певну суму грошей, яку поміщики позичали селянам, за землю, за штрафи при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законодавства тощо.

Щоб вижити селянська біднота вимушена була шукати заробітки поза селом, швидкими темпами зростала трудова еміграція. Почалася масова еміграція українських селян до Америки, здебільшого США і Канади, у менших розмірах – до Бразилії та Аргентини, де було чимало неосвоєних територій і уряди цих країн охоче приймали емігрантів. Окрім того, місцеве селянство виїжджало на сезонні роботи до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та прикордонних російських губерній.

5. Зародження і розвиток української кооперації

Після скасування кріпосного права в Україні виникають різні форми економічної самооборони громадянства. Найважливішою з них стає кооперація як рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення.

Важливу роль не лише в національно-культурному, а й в економічному піднесенні українського народу відігравали українські суспільні організації 60-70-х рр. XIX ст. Перший споживчий кооператив був створений в 1866р. в Харкові. З самого початку товариство налічувало 64 члени з повним (50 крб.) та 292 з неповним паєм. Крім торгівлі предметами широкого вжитку, товариство мало: свою їдальню, пекарню, фабрику овочевих напоїв, забезпечувало членів товариства паливом. Представники товариства ознайомилися з кооперативним рухом на Заході. Зокрема побували у Великобританії, Франції та Німеччині, підтримували стосунки з їх кооперативними організаціями. Протягом 1866-1870рр. в Україні діяло 20 споживчих кооперативів (загальна кількість їх в Російській імперії тоді становила 63). Однак перші українські кооперативи проіснували лише кілька років. Їхній занепад був зумовлений рядом причин. Погано був підготовлений соціальний ґрунт для кооперативної діяльності. Більшість населення не розуміла суті кооперативів. Високі як на ті часи внески (25-50 крб.) не давали змоги вступати у кооперативи менш заможному населенню. Через матеріальну скруту кооперативи не могли конкурувати з приватними торговцями.

У 90-х роках XIX ст. кооперативна діяльність поживалась, що було пов'язано з діяльністю відомого українського кооператора М. Левитського. Завдяки його зусиллям в 1894 р. в с. Февар на Херсонщині утворилася перша хліборобська спілка, так звана артіль; її члени об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу, реманент. Спільними зусиллями вони вели господарство, а прибутки розподіляли відповідно до кількості працюючих.

З Херсонщини артільний рух швидко поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Донеччину. Проте усі ці спілки не мали значного впливу на сільське господарство і проіснували не більше 3 років.

У 1908 р. був заснований Київський союз споживчої кооперації. За два перших роки він об'єднав 220 споживчих товариств на Київщині, Поділлі, Чернігівщині. Київський союз розгорнув активну діяльність: скликав кооперативні з'їзди і наради, став провідним осередком проти Московського союзу. Після фінансового краху в 1913 році його було ліквідовано.

6. Фінанси та кредит

У XIX – на початку XX ст. відбулися зміни у фінансово-кредитній системі України. Актуальним стало питання встановлення в Росії грошового обігу, заснованого на золоті, як це було в Західній Європі. Грошова реформа потребувала нагромадження величезної кількості золота. Це було можливим при активному торговому й розрахунковому балансах, скороченні ввезення та збільшенні вивозу товарів, позик, збільшенні податкового тягаря. Внаслідок впровадженної фінансово-бюджетної політики царської Росії в Державному банку нагромаджувалися великі запаси золота у вигляді фонду для забезпечення золотої реформи. В 1897р. золотий фонд становив уже 1095 млн. крб. при 1067 млн. крб. кредитних білетів у обігу. При такому співвідношенні можлива була реформа грошового обігу, тобто кредитні білети ставали розмінними на золото. Між золотим і паперовим кредитним карбованцями взяте було співвідношення, яке на той час фактично встановилося на ринку – 66 коп. золотом за 1 кредитний карбованець. Отже, реформа була проведена через девальвацію зниження карбованця до фактично встановленого його ринкового курсу. В 1897 р. було остаточно затверджено закон про золоту реформу. Карбували нові золоті монети вартістю 5 крб., а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів у обігу. Були встановлені суворі обмеження емісії грошей.

Встановлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до початку Першої світової війни. Вона давала змогу уряду здійснювати великі економічні й кредитно-фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток промисловості, зокрема - важкої. На основі золотого запасу розвивалася кредитна політика, державні позики, фінансувалося залізничне будівництво, промисловість тощо.

В умовах промислового розвитку значна увага була надана вдосконаленню кредитно-банківської системи. В Україні виникло багато приватних банків, комерційних кредитних закладів – банківських контор, дисконтерів (кредиторів-лихварів, які брали на облік векселі). Новими формами організації кредиту були приватні акціонерні банки, міські комерційні банки, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства тощо.

7. Загальні умови і основні напрямки розвитку економічної думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

Економічна думка в Україні в XIX - на початку 20 ст. знаходилась під впливом соціально - економічних процесів того часу. Розпад феодально-кріпосницької системи перейшов у тривалу кризу. В цей період в Російській імперії почався промисловий переворот, але кріпосний лад усіяко гальмував розвиток промисловості, необхідного їй внутрішнього ринку, а також ринку вільної робочої сили. Напрями і течії економічної теорії в зазначений період формуються в напрямі тих основних ідей шкіл, які склалися і розвивалися на Заході. Це, насамперед, ідеї класиків, ідеї марксизму.

Серед ідеологів дворян, які прагнули подолання економічної відсталості країни шляхом реформ, помітне місце займав відомий вчений, засновник Харківського університету В. Каразін (1773-1842рр.). І хоча В. Каразін не виступав проти кріпосного права, але він прагнув ліквідації найтяжчих і найгрубіших форм особистої залежності селян від поміщиків. Він вимагав ліквідувати панщину і замінити її грошовим obroком, а також виступав за використання найманої праці.

Найглибший аналіз кризового стану феодально-кріпосницького ладу міститься в працях видатного українського економіста й статистика Д.Журавського (1840-1896рр.). Широко використовуючи статистичний матеріал, Д.Журавський показав на прикладі Київської губернії стан і перспективи розвитку основних галузей господарства, і відмітив, що занепад поміщицьких господарств пов'язаний з низькою продуктивністю кріпосної праці.

Відомим представником української економічної думки в роки реформ був професор Київського університету І. Вернадський (1821-1884). Він був прихильником англійської класичної школи політичної економії з її постулатом невторчання держави в хід економічного розвитку, та ідеями вільного ринку, і виступав за приватну ініціативу та вільну конкуренцію. В своїх роботах « Курс політичної економії », « Нариси політичної економії » та ряді інших І. Вернадський розглянув ряд важливих питань політичної економії. Він виходив з того, що праця є « головним і єдиним джерелом багатства », що вона й визначає врешті решт відношення людини до предметів і людини до людини. Визначення ролі праці, вартості та джерел доходів наближало І. Вернадського до доктрин класичної школи, зокрема, поглядів Д.Рікардо.

Період від кінця ХІХ до початку ХХ ст. був насичений дуже складними політичними та суспільно-економічними процесами як в Україні, так і в Російській імперії в цілому. В центрі передової економічної думки того часу знаходились проблеми подолання відставання України від провідних капіталістичних держав Заходу, проблеми індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в промисловість та сільське господарство. Економічна думка в Україні цього періоду була представлена в роботах М.Туган-Барановського, Є. Слуцького, Д. Ляшенка, М. Коссовського, В.Левитського, В. Косинського, О. Миклашевського, М.Птухи.В цей час в Україні ідуть економічні дослідження в таких напрямках, як історико-економічний аналіз, проблеми статистики, демографії, теорії і практики сільськогосподарської кооперації, економіки промисловості, фінансів. Ці галузі економічного знання відзначені в Україні працями таких відомих науковців того часу, як М. Бунге, Т. Рильський, К. Вобкий, Р. Орженицький, Є.Слуцький, А. Бориневич, П. Фомін та інші.

Однією з найцікавіших робіт того часу є праця М. Туган-Барановського «Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма» (1906р.).

Характеризуючи в ній основні напрями економічної думки, **М. Туган-Барановський** вважав основною визначальною рисою їх формування зміну загального плану суспільно - економічної думки. Він виділяє три основні напрями політичної економії:

- 1) захисники нерегульованого ринку (товарно-господарського ладу);
- 2) прихильники ідей соціалізму як антиподу товарного виробництва;
- 3) прихильники змішаної системи, в якій зберігається товарно – господарський лад, але він пом'якшується шляхом посилення державного втручання в економічні процеси.

До першого напрямку він відносить А. Сміта, Д. Рікардо, а також роботи представників школи маржиналізму - К. Менгера, Ф. Візера та Є. Бем-Баверка.

До другого напрямку відносяться роботи К. Маркса та ортодоксальних марксистів.

До третього напрямку відноситься німецька історична школа, яка представлена роботами Г. Шмоллера та Л. Брентано. М.Туган-Барановський показав, що між цими школами йде гостра полеміка, оскільки один напрям виключає інший. Він підтримує ідеї австрійської школи граничної корисності, і вважає, що вона запропонувала підхід, який об'єднує назавжди покірні з суперечками про цінність. Визнання граничної корисності головним фактором, що визначає цінність, дає «аріаднину нитку» для виходу з лабіринту суперечностей при поясненні цінності товару.

Вплив соціальних факторів на економічні явища в роботах М.Туган-Барановського відображається через розробку соціальної теорії розподілу, основними положеннями якої виступають:

- 1) Залежність заробітної плати від зростання продуктивності суспільної праці (НТП) та соціальної сили робітничого класу (дієвість профспілок).
- 2) Прибуток – історична категорія, соціальною основою якої є власність на засоби виробництва.
- 3) Історичний взаємозв'язок між заробітною платою і прибутком обумовлює розподіл доходів.

Ідею змішаності (марксизму як соціалістичного вчення і суб'єктивізму маржинальної концепції) економіки відстоював у своїх роботах В.Левіцький.

Спираючись на теорію реалізації і криз Ж.Ш.Сімонді, він заперечував прогресивну роль капіталізму. Розвиток ринкових відносин у Росії і Україні вважав штучним явищем, закликав зупинити їх розвиток. Капіталістичній економіці український народник протиставляв дрібне народне господарство селян і ремісників та різні форми кооперативного господарства. М.Левіцький був теоретиком і практиком кооперативного руху в Україні. На основі ідей його праці «Артільний договір» протягом 1894 -1896 рр. на Півдні України було організовано 85 кооперативних спілок, або артілей.

Економічна думка обох частин України – як у Російській, так і в Австрійській імперіях – становила єдність як складова культури одного народу, однак розвивалася в різних соціально-економічних і політичних умовах.

Першим дослідником економіки ринкових відносин у Галичині був В. Навроцький (1847 – 1882рр.) – публіцист, етнограф, статистик і економіст. Він був прихильником соціалістичних ідей. Виступав з гострою критикою теорії «економічної гармонії» Ф.Бастіа, доказуючи антагоністичні інтереси експлуататорів та експлуатованих. Гнівню реагував на знеземелення галицьких селян, засуджував монополію шляхти у виробництві і продажу алкогольних напоїв, критикував колонізаторський характер австрійської податкової політики.

Із захистом соціалістичних ідей виступали О.Терлецький (1850 -1902рр.), М. Павлик (1853 -1915рр.), І. Франко (1856 -1916рр.).

Наприкінці ХІХ ст. більшість українських вчених були прихильниками неокласичної теорії, яка розвивалася на основі маржиналізму. Більше прихильників стає у суб'єктивно-психологічного напрямку досліджень, теорії попиту та пропозиції, загальної економічної рівноваги, виробничих ресурсів.Так М.Вольський предметом економічної теорії вважає «працю із суспільного погляду», яка охоплює всі сфери матеріальної і духовної людської діяльності. Політекономія – це наука про людину, її діяльність, що спрямована на задоволення матеріальних і духовних потреб. Д.Піхно (1853 – 1913рр.) в роботах «Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності», «Основи політичної економії» та інш. аналізував обмін і споживання як основні сфери, корисність блага вважав джерелом і мірилом ціни.

Досліджував роль потреб у формуванні попиту, ввів класифікацію потреб, характеризував їх конкретні форми.

Найвідомішим представником маржиналістського напрямку був Р.Орженцький (1863 – 1923рр.). Аналізуючи теорію граничної корисності, він прийшов до висновку, що цінність і ціна блага формуються не на особистих, а на суспільних оцінках корисності благ.

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ ЗМ 3

Великі географічні відкриття; транзитна торгівля; гільдія; асоціація; ломбард; флорин; дукат; вексель; біржа; технологія виробництва; інтенсифікація; продуктивність парці; суспільний поділ парці; товарне виробництво; розсіяна і централізована мануфактура; фондова біржа товарна біржа; первісне нагромадження капіталу;

товар; засоби виробництва; позаекономічний примус; корпорація; капіталізм; фабрика; асигнація; монополія; акціонерна спілка; акція; дивіденди; дукат; буржуазна революція; сировинний придаток; фригольдер; огорожування; фермерство; банкнота; чек; кліринг; класична політична економія; трудова теорія вартості; необхідний продукт; додатковий продукт; національний дохід; земельна рента; диференціальна земельна рента; ціна землі; кількісна теорія грошей; фізіократи; «чистий продукт» Кене; «закон спадної родючості землі» Тюрго; теоретична система А.Сміта; вільна конкуренція; абсолютні переваги у зовнішній торгівлі; закон грошового обігу; споживча вартість; мінова вартість; природна ціна; ринкова ціна; капітал; прибуток; рента заробітна плата; номінальна і реальна заробітна плата; теорія народонаселення; закон спадної віддачі рикардіанська школа; система золотого стандарту; кількісна теорія грошей.

ЗМ 4. Господарство та економічна думка в епоху регульованих ринкових відносин

4.1. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина ХХ ст.)

1. Подолання економічних наслідків першої світової війни.
2. Світова економічна криза **1929-33**рр. і економічний розвиток країн у **30-х роках ХХ ст.**
3. Історичні передумови виникнення і сутність кейнсіанства.
4. Неокласичні теорії на початку ХХст.

1. Подолання економічних наслідків першої світової війни

Перша світова війна (1914-1918рр.) призвела до значних людських та матеріальних втрат. По різному розвивалось господарство країн у ці роки.

У післявоєнному економічному розвитку країн світу важливе значення мав Версальський договір, підписаний у 1919р. 27 країнами-переможцями й Німеччиною. Версальська угода «відрізала» від Німеччини 1/8 її території. Країни Антанти одержали необмежені права проводити в Німеччині комерційну і господарську діяльність. У 1919-1929рр. американська економіка була на піднесенні: США виробляли промислових товарів набагато більше, ніж Франція, Великобританія, Італія, Німеччина, Японія разом взяті. Вона домоглася таких успіхів тому, що першою взяла курс на переобладнання основних засобів виробництва.

Обновлялися основні галузі економіки: хімічна, електрична, приладобудівна, автомобільна, радіотехнічна. Система Тейлора (конвеєризація) дала змогу підприємцям наситити товарами національний і світовий ринки.

Промислово-фінансові групи Рокфеллера, Дюпона, Меллона процвітали. За темпами росту не мали собі рівних нафтова, автомобільна, електротехнічна галузі.

США подолали наслідки першої світової війни вже в 1920р., а Великобританія, Франція, Німеччина домоглися відносної стабілізації лише в 1924р. На фоні розорених війною цих країн, США були процвітаючою країною, яка виробляла промислової продукції на 10% більше, ніж усі індустріальні країни разом.

Зросла роль США у світовому експорті капіталу. В країні зростали міські конгломерації з великою кількістю населення. Сільське господарство США в 1920-1929рр. відставало від бурхливого розвитку промисловості, але й тут йшов швидкий процес витіснення дрібних виробників із землеробства, а з іншого – продовжувалася індустріалізація американських ферм. В ці роки позначився різкий перехід сільського господарства США від екстенсивного до інтенсивного способу виробництва.

Економіка Великобританії після війни зростала повільніше. Одним з найбільших недоліків її післявоєнної економіки була залежність від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини.

В скрутному становищі після війни опинилося господарство Німеччини. Версальський договір довів його до банкрутства. Німеччина втратила зовнішні ринки, через розвал економіки звужилися її внутрішні ринки. Занепало сільське господарство у зв'язку з відсутністю достатньої кількості хімічних добрив. Скорочувалося промислове виробництво. Катастрофічне становище в основних галузях економіки було причиною краху кредитно-фінансової системи Німеччини.

Інфляція зумовила з одного боку - зниження зарплати робітників і службовців, а з другого – неможливість сплати Німеччиною контрибуції союзникам.

16 серпня 1924р. на Лондонській конференції держав-переможниць для Німеччини був прийнятий репараційний план Дауеса. План передбачав надання позик і кредитів (переважно американських) на відбудову господарства та оздоровлення фінансів Німеччини. Наголошувалося, що основна маса продукції повинна спрямовуватись торговими каналами до СРСР, щоб (як було раніше) не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом СРСР повинен був за промислові товари здійснювати сировинні поставки до Німеччини. План Дауеса діяв до 1929р. Він сприяв стабілізації господарського життя країни; з інфляцією було покінчено. Німеччина не лише пододала розруху, а й збільшила випуск промислової продукції. Зросла її роль не тільки у світовій торгівлі, а й у розвитку таких галузей економіки, як хімія та електроніка. Однак всі ці успіхи були зведені нанівець внаслідок глибокої світової економічної кризи 1929-1933рр.

Версальський договір зміцнив позиції французької економіки. Відбувся процес відновлення старих фабрик і заводів, з'явилися найсучасніші індустріальні галузі. Мільярдні репарації стабілізували французьку національну

валюту. Проте у легкій промисловості спостерігався застій, крім виробництва предметів розкоші, якими у всі часи славилася французькі спеціалісти. За темпами промислового зростання Франція випередила всі країни світу. Але в аграрному секторі переважало дрібне фермерство та ручна праця.

Японія після війни втратила монополію на ринках Південно-Східної Азії, що призвело до різкого спаду промислового виробництва. Однак, завдяки демілітаризації військових заводів Японія вже в 1924 році подола-ла кризу. Велике значення мав розвиток традиційної текстильної галузі. До 1929р. продовжувався інтенсивний процес концентрації виробництва та банків. На відміну від монополій Західної Європи та США, японські концерни тісно перепалилися з державним капіталом. На державних підприємствах впроваджувалися новітні техно-логії.

2 . Світова економічна криза 1929 -33 рр. і економічний розвиток країн у 30-х роках ХХ ст.

Економічна криза 1929-1933 рр. була світовою. Вона порушила економічні зв'язки, призвівши до значно-го скорочення промислового виробництва. В1929 році вона почалася в США, далі поширилася на Латинську Америку, Західну Європу, інші країни Азії та Африки.

Першою ознакою кризи вважають різке падіння цін на акції Нью-Йоркської біржі 24 жовтня 1929р. Насамперед, криза охопила важку індустрію. Все промислове виробництво, торгівля, національний доход зни-зилися вдвічі, відбувалося масове банкрутство фірм, росло безробіття. Це була криза перевиробництва, щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів по всій країні, було вжито заходів щодо їх фізичного знищення. Спалювали пшеницю, каву, бавовну; молоко виливали в річки.

Внутрішньою причиною кризи вважають відсутність державного контролю за промисловістю і сільським господарством. Тільки в 1932 році новообраний президент США Ф.Д.Рузвельт впровадив ефективну антикри-зову програму. Його „новий курс” на оздоровлення країни підтримали всі верстви населення. Цей план, насам-перед, приділяв увагу сфері торгівлі та кредиту. Одночасно зі скороченням обсягів виробництва підвищувалися ціни на виготовлену продукцію. За допомогою позик і державних субсидій були оздоровлені: банківсько-фінансова система та ослаблені кризою підприємства. Передбачалося ліквідувати безробіття за рахунок „пов-ної зайнятості”. Вперше було прийнято широкомасштабні акції державного контролю над економікою країни. Зокрема, згідно із Законами «Про відновлення національної промисловості» та «Про регулювання сільського господарства», контролювалися галузеві підприємства, які погоджувалися на обмежений випуск своєї продук-ції. Усі галузі промисловості були поділені на 17 груп. Вони прийняли „Кодекс чесної конкуренції”, згідно з яким партнери встановлювали розмір виробництва, ціну, ділили між собою ринки збуту, визначали рівень заробітної плати робітникам та службовцям.

У сфері сільського господарства „новий курс” був спрямований на припинення процесу розорення дріб-них фермерів, планувалося підвищити ціни на їх продукцію, скорочуючи обсяги виробництва та площі посівів. За тимчасові збитки фермери одержували від держави відповідну компенсацію. За допомогою цих дотацій вони впроваджували новітні технології, техніку.

Адміністрація Рузвельта вирішила важливу соціальну програму: була введена мінімальна заробітна плата, безробітним виплачували допомогу.

Всі ці заходи допомогли США вже в 1934р. подолати наслідки Великої депресії.

У Великобританії криза не була такою катастрофічною, однак занепад господарського життя теж був дуже відчутний. Англійський уряд вчасно вжив заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків кризи. Він всіляко підтримував процес концентрації виробництва, встановлення галузевих єдиних цін. Держава намагалася кон-тролювати випуск продукції, її реалізацію за допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв, гарантій. Про-водячи оздоровлення економіки, уряд відмовився від неконтрольованої політики заохочення іноземних інвес-тицій. У 1931р. змінилася англійська позиція Великобританії у зв'язку зі створенням "стерлінгового блоку" 25 держав, до якого входили англійські колонії, домініони (крім Канади), країни Скандинавії, Португалія, Голлан-дія, Бразилія, Аргентина та інші.

Країни „стерлінгового блоку „ зберігали свої золоті резерви в лондонських банках.

Вони намагалися ввезти до Великобританії якнайбільше своїх товарів, водночас закупаючи в країні високоякісну готову машинну продукцію. Оскільки під час кризи ціни на сировину знижувалися значно швидше, ніж на промислові товари, це сприяло виходу Великобританії з тяжкої економічної кризи.

Таким чином, британська колоніальна імперія надала метрополії неоціненну допомогу. Однак за це бу-ла визначена самостійність домініонів у зовнішній і внутрішній політиці. На початку 30-х рр. ХХ ст. колоніальну систему офіційно почали іменувати Британським співтовариством націй. Ця спільнота в 1932р. на конференції в Оттаві (Канада) утворила регіональний закритий митний союз.

Щоб вивести метрополію з кризи, застосовувались пільгові тарифи на експорт англійських товарів до Австралії, Нової Зеландії, Канади, Південно-Африканського Союзу, Індії. Англійський уряд зі свого боку дав змогу безмитно експортувати з країн „Співдружності націй” продукцію добувних галузей та сільського gospodar-ства. Завдяки цим заходам наприкінці 1933 — на початку 1934р. з економічною кризою у Великобританії було покинчено.

Франція відчула симптоми кризи в 1930 році. Спочатку її стримували значні державні субсидії, що ви-трачалися на відбудову зруйнованих війною департаментів. Безробіття не було таким масовим (не перевищу-вало 1 млн. безробітних), як у США, Великобританії чи Німеччині. У багатьох галузях криза затягнулася до 1936р. Уряд Франції встановив контроль над Французьким банком, націоналізував ряд галузей промисловості, в тому числі - воєнну. Під тиском „голодних походів” страйкарів, демонстрацій державна адміністрація підвищи-ла заробітну плату робітникам і службовцям, ввела 49-годинний робочий тиждень, двотижневі щорічні відпуст-

ки. Велике значення для виходу Франції з кризи мали колонії, де вона могла збувати в обмін на дешеву сировину і сільськогосподарську продукцію свої промислові товари.

Для Німеччини економічна криза була катастрофічною. Досягнувши за допомогою плану Дауеса в промисловості довоєнного рівня, країна знову опинилася в глибокій господарській розрусі. Уряди США, Великобританії, Франції та інших країн вирішили надати їй допомогу. Під керівництвом американського банкіра Юнга був вироблений новий репараційний план для Німеччини. Його було затверджено на Гаазькій конференції в січні 1930 року. Передбачалося зниження розмірів щорічних репарацій та платежів, скасування всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. План дав змогу достроково припинити окупацію Рейнського регіону в 1930р. Розмір щорічних репараційних платежів з Німеччини зменшувався порівняно з планом Дауеса на 20% . Німеччина, підтримана американським президентом Г.К.Гувером, посилюючи на труднощі, пов'язані з великою кризою 1929-1933 рр, відмовилася від сплати воєнних репарацій. З того часу „план Юнга” практично припинив своє існування, а в 1932р. його було скасовано на Лозаннській конференції. Господарська розруха тривала. Лише на початку 1934 року почалася помітна стабілізація економіки Німеччини.

Японія опинилася в епіцентрі світової кризи в середині 1929 р. Сама розвинена галузь – торгівля – зазнала значного удару. Експорт товарів скоротився більше ніж у 2 рази. Знизилось виробництво сільськогосподарської, промислової продукції, у тяжкому становищі опинились суднобудівна, текстильна, металургійна, машинобудівна галузі. Налічувалось до 10 млн. безробітних. Японський уряд вибрав вихід з кризи шляхом мілітаризації країни. В 1931р. японська армія захопила північно-східну частину Китаю, утворивши там маріонеткову Маньчжурську державу. Капітали вкладались в ті галузі промисловості, які були пов'язані з воєнною промисловістю.

Взагалі 30-ті роки ХХ ст. – це період подальшого поглиблення монополізації економіки.

Складний і суперечливий шлях господарського розвитку пройшли країни світу в міжвоєнний період. Відбудова економіки, її піднесення чергувалися з кризами. Безперечним лідером стали США, які не мали собі рівних в аграрному секторі, промисловості, фінансовій сфері. Не завжди стабільно, а іноді – драматично, розвивалося господарство Німеччини, Франції та Японії. Трагічною сторінкою в історії людства була друга світова війна.

3. Історичні передумови виникнення і сутність кейнсіанства

До 30-х років ХХ ст. серед вчених-економістів панувала думка, що за допомогою механізму вільного ціноутворення економіка автоматично прямує до рівноваги - коли сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції. Дійсність спростувала ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринку товарів, так само як і на ринку праці і капіталу.

Найбільш наочним свідченням цього був циклічний характер розвитку капіталістичної економіки. Постійно повторювані зі зростаючою силою кризи супроводжувалися зниженням рівня виробництва, інвестицій, зайнятості, заробітної плати, серйозними труднощами у збуті товарів, розладом усього економічного механізму. Економічна думка того періоду виявилася нездатною дати задовільне пояснення цим явищам, а тим більше - вказати способи подолання криз. Багато економістів зв'язували настання криз і наступних піднесень з настроями оптимізму чи песимізму в бізнесменів.

З розвитком капіталізму швидко руйнувалися механізми автоматичного ринкового саморегулювання. На рубежі ХХ ст. монополії остаточно знищили вільну конкуренцію як регулятор капіталістичного господарства. Але найбільш гостро нездатність капіталістичної економіки до планомірного розвитку виявилася в роки світової економічної кризи 1929 - 1933рр. і наступної депресії 30-х років. Виникла нагальна потреба посилення ролі держави в економіці. Перші кроки в цьому напрямку було зроблено у США реалізацією "Нового курсу" президента Ф.Рузвельта.

На перших порах посилене державне втручання в економічне життя пояснювалося суто практичними міркуваннями без відповідної теоретичної бази.

Опублікувавши в 1936 р. книжку "Загальна теорія зайнятості, процента та грошей", англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883 – 1946рр.) створив цю теоретичну платформу і став ідеологом нового напрямку в буржуазній економічній науці, котрий обґрунтував неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси.

Основні ідеї кейнсіанства:

Дж. М. Кейнс - - показав, що зміни, які відбувались в економіці більшості країн під впливом науково-технічного прогресу, потребують активного втручання держави в хід економічного розвитку;

- виступив основоположником макроекономічного аналізу, і перейшов від аналізу діяльності окремих господарчих суб'єктів до аналізу функціонування національної економіки країни в цілому;

- ввів в економічний аналіз такі поняття, як сукупний попит та сукупне пропонування, і проаналізував фактори, які впливають на них;

- обґрунтував основні напрями проведення державної фінансової політики, показав вплив процесів формування і використання державного бюджету країни на економічний розвиток;

- показав активну роль споживання, збережень та інвестицій в антициклічному регулюванні економіки;

- розробив цілу програму економічних дій уряду в умовах економічної кризи.

Цілісну картину економічної системи **Кейнса** можна подати за такою **схемою**.

Сукупний попит становить суму витрат суспільства на споживання і інвестиції.

Існує тільки один рівень національного доходу, за якого сукупні витрати суспільства дорівнюють національному продукту (сукупній пропозиції). Це і є шуканий рівень національного доходу.

Економічна система не зможе досягти рівноваги за будь-якого іншого рівня національного доходу, оскільки в цьому разі плани покупців не будуть відповідати діям виробників. Припустимо, що національний дохід

впаде нижче рівня рівноваги, планові витрати теж зменшаться, але не адекватно зменшенню національного доходу. Зменшення сукупних витрат становитиме лише частину зменшення національного доходу, решта витраченого доходу зменшить заощадження та податкові виплати. Це призведе до того, що покупці вимагатимуть більше товарів, ніж вироблятимуть фірми.

В іншому разі, якщо національний дохід збільшиться, то зросте сукупний попит, але на величину меншу ніж зростання національного доходу. Деяка частина додаткового доходу піде в заощадження, ще якась частина - урядові у вигляді податків. А це означає, що ділові підприємства вироблятимуть товарів та послуг більше, ніж планується закупити. Сукупний попит буде не здатний перекрити сукупну пропозицію, стверджує Кейнс. Така ситуація свідчатиме про перенасичення ринку товарів та послуг, про затоварення і сигналізуватиме про необхідність скорочення обсягів виробництва. Цей процес, в свою чергу, супроводжуватиметься безробіттям, неповним використанням обладнання, а в окремих випадках - тимчасовим скороченням, або остаточним припиненням виробничої діяльності окремих підприємств. Спад виробництва триватиме доти, доки значення сукупного попиту не буде збалансовано із сукупною пропозицією.

Отже, саме недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу.

Основним стратегічним напрямом економічної політики держави, згідно з Кейнсом, має стати підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимальному перетворенню заощаджень на капіталовкладення.

В своїй економічній програмі дій уряду Дж. М. Кейнс пропонував наступне:

В своїх діях уряд повинен здійснити ряд заходів, спрямованих на підтримку сукупного попиту, і зокрема сукупного споживання, на високому рівні. Для цього необхідно:

- ввести систему соціальної допомоги людям з низьким рівнем доходу;
- організувати систему грошової допомоги безробітним;
- розробити спеціальні програми переключення та перепідготовки робітників;
- створити систему суспільних робіт, при якій держава могла б створити тимчасові робочі місця для безробітних;
- держава повинна проводити політику, спрямовану на створення і підтримання умов повної зайнятості населення країни;
- уряд повинен створити і розвивати систему державних закупок продукції, виробленої приватними підприємствами. Зростання державних закупок приведе до збільшення сукупного попиту;
- оскільки зростання державних витрат може призвести до дефіциту державного бюджету, то наростання такого дефіциту цілком допустиме за умови збільшення попиту й зростання виробництва;
- уряд повинен проводити гнучку податкову політику, і маніпулювати податками в залежності від стану економіки країни. При цьому Кейнс виступив за прогресивні податки, коли норма оподаткування зростає разом із зростанням доходів;
- оскільки дуже важливим є перетворення збережень в інвестиції, Кейнс вважав за потрібне створити всі умови для надійного функціонування банківської системи країни. Він запропонував ввести систему страхування банківських вкладень, щоб зменшити ризик втрат вкладів для вкладників.

Кейнсіанство зайняло провідне місце в політекономії багатьох країн розвинутого капіталізму, особливо в США і Англії, і тривалий час зберігало свої позиції. Теорії, що виникли як результат дальшого розвитку теорії Кейнса, називають кейнсіанством.

Характерною рисою економічних теорій післякейнсіанського періоду є те, що у поясненні найважливіших економічних проблем в них чільне місце надається інвестиціям. Послідовники Кейнса виходять з того, що причина циклічності, а водночас і причина періодичних криз та безробіття полягає у коливаннях динаміки інвестицій.

Західні теоретики надають капіталовкладенням властивість своєрідної незалежної змінної, від якої залежать інші змінні.

Поруч з некейнсіанством виникла стокгольмська школа, її представники: Г.Мюрдаль (1898 – 1987рр.), Б.Улін (1899 – 1979рр.), Н.Лундберг (1902 – 1997рр.) висували ідеї, аналогічні висновкам Кейнса. Так само як і Кейнс, шведські економісти були впевнені, що існує ефективний спосіб розв'язання основних проблем економіки. Суть його полягає в тому, що держава повинна втручатися в господарське життя і проводити активну економічну політику з метою ліквідації розривів безробіття та інфляції. Основним об'єктом інфляції державного втручання є сукупний обсяг попиту.

Іншим прикладом поширення ідей кейнсіанства є програмування капіталістичної економіки, індикативне планування, що набуло розвитку у Франції, де після другої світової війни державне регулювання економіки здійснювалося в широких масштабах.

Сучасна економічна наука використовує основні положення кейнсіанської теорії; вони багато в чому визначають її спрямованість, хоча й відбулася певна еволюція в розробках основних ідей сучасних кейнсіанців, які враховують нинішні тенденції економічного розвитку.

4. Неокласичні теорії на початку ХХст.

Ідеї державного регулювання економіки Дж. М. Кейнса були пануючими в західній економічній науці до кінця 70-х рр. ХХ ст. Неокласичний напрям економічної думки протягом ХХ ст. значно модифікувався під їх впливом. Однак основні постулати, розроблені маржиналістами А.Маршалом, Дж.Б.Кларком і В.Парето, залишились непорушними. Вони полягають у забезпеченні свободи підприємницької діяльності на основі конкуренції як умови досягнення ринкової рівноваги. Модифікація ідей неокласичної школи полягає в тому, що визначається роль державного регулювання в забезпеченні ринкової рівноваги. Економічний аналіз класики почали здійснювати не тільки на мікро-, а й на макрорівні.

Неокласична теорія пройшла декілька етапів свого розвитку, і була представлена такими школами, як:

- теорії монополії та конкуренції;
- неолібералізм та теорія « соціального ринкового господарства »;
- неокласичний синтез та неокласичні теорії економічного росту;
- монетаризм;
- теорія раціональних чекань та економіка пропозиції;

Теорії монополії та конкуренції були розроблені в роботах Е.Чемберліна та Дж. Робінсон. Вони показали, що в 40-х-50-х роках ХХ століття ринків досконалої конкуренції вже майже не існує. Найбільш розповсюдженими типами ринкових структур виступають:

- ринок монополістичної конкуренції;
- олігополістичний ринок;
- ринок чистої монополії.

Аналізуючи ринок монополістичної конкуренції **Е. Чемберлен** (1899 - 1967рр.) в своїй роботі «Теорія монополістичної конкуренції» (1933 р.) розкрив його основні риси:

- це ринок, де діє 10-15 великих фірм;
- вхід і вихід на такий ринок досить вільний;
- кожна фірма на цьому ринку виробляє особливий, фірмовий диференційований продукт;
- попит на продукцію носить нееластичний характер, так як покупці «віддані» своїй фірмі.

Е. Чемберлін аналізує також олігополістичний ринок і показує, що на цьому ринку діють 3-4 дуже великих фірми, які взаємно залежать одна від одної, особливо в процесах ціноутворення.

Дж. Робінсон (1903-1983рр.) займалась вивченням ринку чистої монополії. В своїй роботі «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933р.) вона показує, що існують два типи монополії: природна та технологічна. Природна монополія пов'язана з економічною необхідністю дії саме великих підприємств в певній галузі (метрополітен, гідроелектростанція, залізниця, пошта). Технологічна монополія пов'язана з придбанням патентів та ліцензій, які дають виключне право одній великій фірмі виробляти певний товар чи послугу.

Дж. Робінсон підкреслює такі негативні наслідки монополізації економіки, як необґрунтоване завищення цін, зниження обсягів виробництва, недовикористання виробничих потужностей, заниження заробітної плати робітникам, відсутність конкуренції. Дж. Робінсон також проводить глибокий аналіз олігополії, яку пов'язує із розвитком великого машинного виробництва.

В своїх роботах Е. Чемберлін і Дж. Робінсон показали, що досконала конкуренція та чистий ринок - це лише ідеальна модель. Чиста монополія також зустрічається дуже рідко. Е. Чемберлін першим ввів поняття «монополістична конкуренція», і показав, що в реальному житті конкуренція та монополія співіснують.

Головне для монополістичної конкуренції - це диференціація продукту, нецінова конкуренція.

Дж. Робінсон показала, що при олігополії існує « лідерство в цінах», цінова дискримінація, зростає значення реклами.

Неолібералізм - напрям в економічній теорії, що базується на неокласичній методології. Неокласичний напрям, як свідчить сама назва його, виходить з основоположної тези класиків політичної економії про ринок і конкуренцію як природну умову функціонування і розвитку економіки; це напрям економічної думки, який поєднує в собі теорії вільного ринкового господарства з теоріями державного регулювання економіки.

Роль держави неолібералізм обмежує організацією і охороною побудованої на класичних засадах економіки. Держава має забезпечувати умови для конкуренції і здійснювати контроль там, де конкуренції бракує. Найбільш відомими школами неолібералізму є **фрейбурзька** (В.Ойкен і Л.Ерхард), **чикагська** (М.Фрідмен), **паризька** (М.Алле) і **лондонська** (Ф.Хайєк).

Основоположником неоліберального напрямку німецької економічної теорії вважають **Вальтера Ойкена**, який у повоєнні роки заснував цілу школу, що займалась проблемами впровадження в життя неоліберальних ідей.

Вільне ринкове господарство, побудоване на конкуренції та приватній власності, є природною основою економічного порядку, оскільки забезпечує підприємницьку ініціативу, розвиток економіки та встановлення рівноваги завдяки дії конкурентних сил. Воно базується на принципі свободи вибору рівня споживання, професії та робочого місця, економічних відносин.

Економічна свобода виробника, як і споживача, зв'язується Ойкеном з приватною власністю, котра забезпечує споживачеві право вільного вибору благ, а виробникові - право вільного вибору роду діяльності та отримання доходів.

Конкуренція між виробниками створює умови, коли на ринку вирішується проблема визначення необхідних обсягів виробництва, його структури та рівня цін.

В.Ойкен завжди підкреслював, що два "ідеальні типи" господарських систем - центрально-кероване господарство та вільне ринкове господарство - повинні оптимально поєднуватись державою, встановлюючи раціональний "господарський лад". Такий порядок найбільшою мірою відповідає природній сутності людей, забезпечує справедливість та економічну рівновагу.

На відміну від інших неолібералів, які державне втручання вважали мінімальним, В.Ойкен, навпаки, вважав, що воно має бути визначальним, адже необхідний економічний порядок може встановити лише сильна держава.

Завдання економічної політики полягає в тому, щоб створити умови для ефективного функціонування господарства країни. Можуть бути два типи економічної політики:

- політика « порядку », коли держава жорстко втручається в економіку;
- політика регулювання, яка полягає в тому, щоб дослідити прогресивні тенденції в економічному розвитку, створити умови для розвитку цих тенденцій, вміти бачити майбутні перспективи.

Саме останньому виду політики і надають перевагу теоретики неолібералізму.

І саме ця політика, яку проводив в післявоєнній Німеччині Л. Ерхард (1897-1977 рр.), привела до так званого «економічного дива» Німеччини.

Після другої світової війни економіка країни була повністю розвалена, і характеризувалась глибокими диспропорціями та дефіцитністю. Взявши курс на відновлення системи ринкового господарства, свободи підприємництва і свободи ціноутворення, провівши ефективну грошову реформу, стимулюючи податкову та бюджетну політику, відновивши діяльність банківської системи, Л. Ерхард сприяв перетворенню Німеччини в одну з країн, що динамічно розвиваються сьогодні.

Поряд з відновленням дії ринкового механізму держава створила схему соціального захисту населення. Була введена ціла низка соціальних допомог, державне регулювання заробітної плати та інших трудових відносин, була створена система участі робітників в розподілі прибутків, система народних акцій, коли акції державних підприємств передавались робітникам цих підприємств.

Через податки та державний бюджет держава перерозподіляє значну частину національного доходу країни на користь бідної частини населення. Антимонопольна політика держави була спрямована на підтримання та розвиток конкуренції.

Ось чому ця система отримала назву системи «соціального ринкового господарства».

Розвиток неоліберальної теорії вільного ринкового господарства пов'язують також з ім'ям **А.Мюллера-Армака**, який вперше сформулював ідею створення "соціально-ринкової" економіки - такої економічної системи, в межах якої "принцип свободи ринку" поєднують з принципом соціальної рівності, коли досягнення ринкового господарства доступні для всіх членів суспільства.

Економічна політика держави має полягати в тім, що вона оберігатиме конкуренцію та забезпечуватиме вирівнювання доходів громадян за допомогою раціональної фіскальної політики.

Отже, складовими соціально-ринкового господарства є: конкурентна ринкова економіка на засадах приватної власності та держава, що за допомогою економічних механізмів перерозподіляє національний дохід з метою забезпечення соціальної справедливості.

Неокласичний синтез: П. Самуельсон, Дж. Хікс, В. Леонт'єв.

Неокласичний синтез - це напрям економічної думки, представники якого намагаються поєднати найголовніші ідеї різних напрямків економічної думки в єдину економічну теорію.

Його найбільш відомі представники, це П. Самуельсон (народився в 1915р.), Дж. Хікс (1904-1989рр.), та американський економіст російського походження В. Леонт'єв (народився 1916 р.).

П. Самуельсон, автор одного з самих відомих та популярних підручників «Економікс», в якому він досить вдало поєднує сучасний економічний аналіз з принципами класичної економіки, школи маржиналізму, теорії досконалої та недосконалої конкуренції, ідей кейнсіанства та монетаризму. Самуельсон намагається конкретизувати економічний аналіз, наблизити його до практики. Саме П.

Самуельсон привів сучасну економічну теорію в струнку систему, і вибудував її чітку послідовність.

В. Леонт'єв ввійшов в історію економічної науки як автор методу, що отримав назву « витрати - випуск». Леонт'єв мав на меті проаналізувати систему взаємозалежностей в економіці як єдиного цілого. Він розробив таблицю, в якій показав залежність між витратами на виробництво та обсягом випуску продукції.

Теоретична модель «витрати - випуск» стала базою для побудування багатогалузевої моделі економіки США. Розробка динамічних моделей міжгалузевого балансу використовувалась для аналізу наслідків різних варіантів економічної політики.

В центрі уваги **Дж. Хікса** була проблема економічної рівноваги. В роботі «Вартість та капітал» (1939 р.) Хікс аналізує умови рівноваги на товарному та грошовому ринках. В якості інструментів для аналізу була запропонована модель IS-LM, де IS - інвестиції та збереження, а LM - ліквідність - гроші. Хікс показав, що зміни на ринку товарів визивають певні зрушення на ринку грошей і навпаки. Рівновага на обох ринках визначається одночасно нормою відсотка і рівнем доходів. Хікс розробляє теорію динамічної рівноваги.

Розглядаючи реакцію споживачів на зміну ринкових параметрів, Хікс відмовляється від теорії граничної корисності. Замість поняття спадної граничної корисності він пропонує ввести принцип спадної граничної норми заміщення. Ціни в концепції Хікса залежать не тільки від попиту, а й від витрат різних чинників виробництва, які впливають на пропозицію. Якщо попит формалізовано описується кривими байдужості, то пропозиція - кривими, що характеризують однаковий обсяг випуску за умови різних комбінацій ресурсів виробництва. При аналізі попиту діє принцип зростаючої граничної норми заміщення, а для пропозиції діє принцип спадної продуктивності ресурсів. В своїй теорії він переходить від індивідуального попиту на конкретний товар до агрегованого попиту, тобто сукупного попиту.

Дж. Хікс автор більш ніж двадцяти робіт з економіки, які мають складний теоретичний характер з використанням математичних методів аналізу.

На сьогодні неокласичний синтез грає дуже важливу роль у викладанні економічної теорії, і перш за все - курсів мікро- та макроекономіки

Неокласичні теорії економічного росту Теорії економічного росту пов'язані з пошуком шляхів і факторів, які впливають на прискорення темпів економічного розвитку, на отримання максимальних результатів виробництва за найменших витрат. Найбільшу увагу цим проблемам приділили такі вчені, як Б. Дуглас, Х. Кобб, Р. Солоу, Дж. Мід, Е. Домар та Р. Харрод, Е. Денісон. Так, Б. Дуглас та Х. Кобб показали, що факторами виробництва виступають капітальні та трудові ресурси. Звідси результати виробництва (Q) виступають як функція від затрат капіталу (K), та праці (L):

$$Q = f (K, L) \text{ або } Q = f (AK^a, L^{1-a}).$$

Ця функція має назву функції Кобба-Дугласа. При цьому обсяги виробництва будуть тим більші, чим буде більшим рівень:

- технічного розвитку капіталу;
- фондоозброєності праці;
- кваліфікації та професіоналізму робітників.

Автори моделі Кобба-Дугласа взяли період в історії США за 24 роки (1899 - 1922 рр.), і показали, що за цей час обсяг виробництва в США збільшився на 140%, при цьому 25% зростання прийшлися за рахунок капіталу, а 75% - за рахунок праці.

Досліджуючи долю кожного фактора в збільшенні економічних показників в сучасних умовах, слід відмітити, що коли всі фактори взяти за 100%, то доля трудового ресурсу забезпечує - 15% приросту виробництва, доля капітального ресурсу - 85% приросту.

Звичайно, найважливішим фактором розвитку капітального ресурсу виступає науково-технічна революція.

4.2. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина ХХ ст.)

1. Економіка країн світу в роки другої світової війни. Економічні наслідки другої світової війни.
2. Тенденції й напрями розвитку світового господарства другої половини ХХ століття.
3. Індустріалізація сільського господарства.
4. Основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин.
5. Економічні концепції монетаристів.
6. Теорії «економіки пропозиції» та «раціональних очікувань».
7. Неокласичний інституціоналізм та його особливості.

1. Економіка країн світу в роки другої світової війни. Економічні наслідки другої світової війни

Друга світова війна завдала людству величезних матеріальних і людських втрат. У роки війни в більшості країн господарство занепало. Єдиною державою, що, навпаки, розвивалась - були США. Обсяг виробництва зростав. Так, у 1939-1944 рр. виплавка сталі збільшилась на 70%, електросталі, легваної сталі – більше ніж у 4 рази, прокату – на 56,7%, видобуток кам'яного вугілля – на 60%, а коксівного – в 4 рази. Динамічно розвивалися кольорова, хімічна, електротехнічна, нафтопереробна, автомобільна, літакобудівна галузі. Найшвидшими темпами розвивалася суднобудівна промисловість. У воєнній промисловості продуктивність праці зросла на 35%. США – єдина країна, яка в роки війни, випускаючи воєнне спорядження, не припиняла виробництво товарів народного споживання.

Різно збільшилися державні капіталовкладення в економіку, тривав процес концентрації виробництва, зокрема в хімічній, металургійній, газонафтовій, машинобудівній галузях. Національний комітет оборони значно розширився – з'явилися нові підрозділи, зокрема відділ економічної війни, ленд-лізу тощо. Обсяг сільськогосподарського виробництва у США в 1944 р. зріс порівняно з 1939р. на 36%. Фермерство почали вважати найрозвиненішим щодо механізації польових робіт, електрифікації, застосування прогресивних технологій. Вивіз американського капіталу збільшився, США захопили головні позиції в економіці більшості країн.

Дуже постраждала в роки другої світової війни економіка Великобританії.

Державний борг збільшився, зменшилися золоті та валютні запаси. Загальні втрати країни оцінювалися в 7300 млн. ф. ст., що становило близько ¼ національного багатства країни. Загальні витрати Великобританії на війну дорівнювали 25 млрд. ф. ст.

Франція в червні 1940 р. була окупована гітлерівською Німеччиною; понад 4 роки французькою економікою повністю розпоряджались німецькі загарбники.

Рівень промисловості країни в 1944 р. порівняно з довоєнним становив 38%. Виробництво сільськогосподарської продукції зменшилося в 2 рази. Франція втратила весь торговий і військово - морський флот. Розпалася французька колоніальна система. Національна валюта – франк була девальвована. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Війна завдала економіці збитків на 1440 млрд. довоєнних франків.

Німеччина зазнала більших втрат, ніж США та всі західноєвропейські країни разом узяті.

На окупованих територіях європейських країн німецькі фашисти запровадили „новий порядок”. До літа 1941 року з цих країн було вивезено майна на суму 9 млрд.ф.ст. . Гітлерівці знищили майже 40% національного багатства Польщі. Від експлуатації господарств Франції, Бельгії, Голландії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Словаччини німці отримали 120 млрд. марок. З цих країн на заводи Німеччини надходили нікель, мідь, нафта, інші стратегічні ресурси. Спад у воєнній промисловості настав в 1942 році. Держави антигітлерівської коаліції набагато випередили Німеччину у виробництві різних видів озброєння. Випуск продукції у всіх галузях промисловості Німеччини в 1944 році скоротився на 10 – 65%. Поразки на фронтах, оголошення Туреччиною війни Німеччині, ізоляція Іспанії призвели до остаточного краху економіки фашистського рейху. У березні 1944 р. настала енергетична криза. Усі галузі господарства були паралізовані.

Японія 7 грудня 1941р. без оголошення війни напала на американську воєнно-морську базу Пірл-Харбор на Гавайських островах. Розпочалася чотирирічна американо-японська війна. За роки війни Японія перетворилася на сильну індустріально-аграрну державу. Перевага віддавалася воєнним галузям, значно скоротилося виробництво у легкій промисловості.

У багаторічній війні японський торговий флот зазнав значних втрат. Імпортувати сировину ставало дедалі тяжче. Господарство працювало з перебоями.

Зростало напруження у промисловості, аграрному секторі, фінансах. Щоб врятувати економіку уряд запроваджував нескінченні воєнні податки, примусові поставки, контролював кредитні операції, позики, інвестиції, внутрішню торгівлю.

Проте банкрутство було неминуче. Економіка милітаризованої Японії зазнала краху у війні проти США та їхніх союзників.

Після другої світової війни зазнав серйозних руйнувань механізм міжнародних валютних відносин. Крім того, у деяких країнах за роки війни великою мірою зросла державна заборгованість (США, Великобританія, Франція). Покриття дефіциту державного боргу потребувало значного збільшення випуску паперових грошей.

У 1944 р. у Бреттон-Вудсі (США) відбулася міжнародна фінансова конференція, в якій взяли участь 45 дійсних і асоційованих членів ООН, а також міністри фінансів 16 країн. На основі підписаних там угод були створені Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Ці інститути повинні були гарантувати стабільність обмінних валютних курсів, забезпечувати швидку оборотність коштів, створювати умови для накопичення ресурсів, потрібних для відбудови економіки країн Західної Європи.

2. Тенденції й напрями розвитку світового господарства другої половини ХХ ст.

Після другої світової війни в розвитку індустріальної цивілізації відбулися значні зміни. Вони були пов'язані, насамперед зі збільшенням світової соціалістичної системи, розпадом колоніальної системи та утворенням незалежних держав.

Таким чином, світове господарство охоплювало три підсистеми: господарства економічно розвинених, соціалістичних держав та країн, що розвиваються.

Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Економічно розвинені країни вступили у фазу інтенсивного розвитку. Змінювалася структура їх національних господарств. Розвиток світового господарства відбувався на основі науково-технічного прогресу, подальшого поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізації виробництва. Сформувалася світова інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини. Наприклад, транспортна система, мережа інформаційних комунікацій. Значно розширилися та набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Головною рисою господарського розвитку було посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами. Набули розвитку міжнародні інтеграційні процеси. Зросло державне регулювання господарських процесів.

Економічне зростання національних економік значною мірою залежало від ступеня входження їх до всесвітнього господарства.

Відзначимо, що у повоєнні роки стартові умови для розвитку національних господарств були дуже різними. Занепад економіки Європейських країн та Японії сприяв економічному пануванню США. Широкого розмаху набула економічна експансія США. У міжнародній валютно-фінансовій системі встановилася першість її національної валюти. Промислове виробництво європейських країн скоротилося, панувала внутрішня інфляція. Скоротився міжнародний обмін товарами і послугами серед країн Європи. Переважною формою торгівлі був бартер. Уряди цих країн здійснювали непопулярні заходи щодо приватного капіталу: здійснювався контроль цін на основні товари, перерозподіл національного доходу, збільшувалась кількість грошей в обігу. Це стало причиною переведення приватних інвестицій з Європи до США. Стан господарства Європи мав негативний вплив на світову економіку взагалі. США повинні були у власних інтересах, для стабілізації світової економіки та політичної ситуації допомогти європейським країнам. В липні 1947 р. в Парижі було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС). Її головною метою було вироблення спільної програми відбудови Європи. У квітні 1948 р. Конгрес США затвердив «план Маршала». Це був план економічної допомоги країнам Європи.

Його учасники: Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Ірландія, Іспанія, Швеція, Люксембург, Австрія, Швейцарія, Португалія, Греція, Туреччина, а з грудня 1949р. – ФРН. Метою «Плану» був розвиток економіки на „принципах індивідуальної свободи, вільних інститутів і справжньої незалежності”. Європа розглядалася як єдиний економічний простір, на підставі міжнародно-правового договору між країнами.

Слід зазначити, що Європа була не пасивним об'єктом американської допомоги, а ініціатором у виробленні та реалізації плану.

Завданнями плану були: відродження виробництва на новій технологічній основі, розширення зовнішньої торгівлі, досягнення міжнародної фінансової стабілізації, встановлення справедливих обмінних курсів.

«План Маршала» діяв з квітня 1948 р. до 30 грудня 1951 р. Обсяг допомоги становив 102 млрд. дол. (в цінах 1990 р.). США створили Адміністрацію економічного співробітництва. Допомогу надавали: - безвідсотковими товарними позиками та „дарами”, склад яких визначали США; - кредитами під малі відсотки;

- у вигляді доларової „зумовленої допомоги” в обмін на національну валюту за офіційним курсом. Фонди згідно з «планом Маршала» розподілялися між країнами не за потребами в інвестиціях, а відповідно до стану платіжного балансу щодо доларової зони. Товари надавали в розпорядження урядів. Гроші, отримані від їх продажу, надходили до національних банків на спеціальний рахунок (еквівалентний фонд). 95% цих фондів повинні були належати країнам-учасникам, але витрачалися під контролем Адміністрації економічного співробітництва в Європі. Частина їх йшла на оплату сировини, яку вивозили США.

Програма відбудови була виконана. Еквівалентні фонди доповнили внутрішні ресурси капіталів європейських країн. Стабілізувалася система міжнародної оплати. Європейські країни використовували свій потенціал зростання без обмежень.

Радянський Союз відмовився від допомоги за «планом Маршала», оскільки США відкинули його вимоги (1. Кожна країна мала самостійно визначати свої потреби в допомозі та її форму. 2. Розмежувати країни-союзники, нейтральні та колишніх противників. Допомога Німеччині повинна бути тісно пов'язана з проблемою репарацій).

50 – 60 роки ХХ ст. стали етапом інтенсивного індустріального піднесення економічно розвинених країн світу. Змінилася структура світового капіталістичного господарства. Найбільш динамічно розвивалась промисловість. Структурні зміни в національних господарствах були пов'язані з національними особливостями. Швидко розвивалися галузі, що визначали технічний прогрес. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна. Істотні зміни відбулися у співвідношенні продукції легкої та важкої промисловості, з середини 50-х років минулого століття важка індустрія почала лідирувати. Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинених країн визначалася досягненнями науково-технічного прогресу. Наука перетворилася на безпосередню продуктивну силу. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила технологічну, транспортну, енергетичну, контрольню-управлінську види людської діяльності. Почали широко застосовуватись автоматичні системи машин.

З'явилися нові поліматеріали, виникли нові технології – лазерна, плазмова, генна. Зароджувалась інформаційна революція. З'явилися науково-виробничі комплекси. Значно зросли капіталовкладення в економіку, змінилася їх технологічна структура. Основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу. Зростали концентрація, централізація виробництва і капіталу. Зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Масовим явищем стало виникнення транснаціональних корпорацій. Зросла кількість міжнаціональних монополій, укладалися угоди про співробітництво між монополіями різних країн. Держава стала значним виробником і споживачем промислових товарів та послуг. Державні капіталовкладення спрямовувалися в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби (інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, газо- і водопостачання, транспорт, невиробничу сферу). Велике значення в державному регулюванні мали податки: зменшення відсоткових ставок, звільнення від сплати податків, прискорення строків амортизації тощо.

Кінець 60-х років ХХ ст. характеризує перехід держав до „структурної стратегії” - політики заохочення певних галузей до вдосконалення і регулювання структури господарства з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Зростало значення міжнародних економічних відносин. Велике значення мала інтеграція економічно розвинених країн світу (у 1957 р. було утворено Європейське Співтовариство). Соціалістичні країни у 1949 р. інтегрували до Ради Економічної Взаємодопомоги.

3. Індустріалізація сільського господарства

У 50- 60-х р. минулого століття сільське господарство зростало повільніше, ніж інші галузі. Істотною ознакою його в економічно розвинених країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Сільське господарство перетворювалося в індустріальну галузь. Зменшувалася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва, але основою сільського господарства були фермерські господарства, які реалізовували продукцію на ринку. Ефективність сільського господарства досягала за рахунок інтенсифікації, розвивалися механізація, електрифікація, хімізація виробництва. Постійно зростали інвестиції в сільське господарство. Зросло значення зовнішніх джерел фінансування.

У всіх економічно розвинених країнах сформувалися агропромислові комплекси, що склалися з власне сільськогосподарського виробництва, а також галузей, що виробляли і постачали промислову продукцію, транспортували, переробляли та займалися реалізацією сільськогосподарської продукції. Набула поширення кооперація для об'єднання економічних ресурсів, особливо в молочному тваринництві, овочівництві, садівництві.

Сільське господарство розвивалось в умовах державного регулювання. Основною метою держави була стабілізація ринку сільськогосподарських товарів, цін і доходів фермерів. Держава надавала асигнування на захист ґрунтів від ерозії, на іригаційні роботи, поліпшення земельного та лісового фондів.

Важливим підсумком розвитку сільського господарства в економічно розвинених країнах стало зростання його економічного потенціалу. Вони досягли високого рівня самозабезпечення продуктами харчування, за винятком продукції тропічного землеробства. За масштабами сільськогосподарського виробництва, використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів першість серед цих країн утримували США, які виробляли найбільше в світі пшениці, кукурудзи, тютюну, бавовни, картоплі, цукрового буряку, мали найчисельніше поголів'я великої рогатої худоби, свиней. Сільське господарство стало експортною галуззю.

Важливим чинником розвитку сільськогосподарського виробництва в 60 рр. ХХ ст. стала єдина сільськогосподарська політика країн – учасниць Європейського Співтовариства, метою якої було піднесення життєвого рівня працівників сільськогосподарських підприємств, встановлення однакових цін на сільськогосподарську продукцію, регулювання ринків головних сільськогосподарських товарів. У 1968 р. було ліквідовано мито на продукцію країн – членів Співтовариства.

Таким чином, розвиваючись на індустріальній основі, у 70 – 80 –х роках минулого століття сільськогосподарське виробництво провідних країн світу вступило в новий етап розвитку.

4. Основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин

Значний негативний вплив на систему міжнародних економічних відносин мала друга світова війна. Позиції європейських країн на світовому ринку значно погіршились, співробітництво майже не існувало. Монопольне становище зайняли США. Їхня частка в експорті серед світових держав становила в 1947 р. 32,5%, при цьому частка країн Західної Європи – 33,4%. а Японії – 1,3%. Тому, відновивши свій економічний потенціал, країни Європи активно розвивали міжнародний товарообмін.

Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі значно вплинула на загальну ситуацію на світовому ринку. Провідне місце належало економічно розвиненим країнам. Їхня частка у світовому експорті зросла в 1970 р. до 71,9%, США – 15,4%, європейські соціалістичні країни – 5,5%.

Відбулися принципові зрушення в товарній структурі міжнародної торгівлі.

Зросло значення палива і зменшилось – сировини і продуктів харчування, розширилась торгівля готовими виробами. В структурі промислових товарів 1/3 припадала на машини, обладнання, засоби транспорту. Соціалістичні країни індустріалізацію господарства проводили на власній технічній базі. У торгівлі між країнами РЕВ експорт машин становив 31% (Чехословаччина мала 50%, НДР – 49%). Радянський Союз вивозив паливо, метал, сировину (40%), частка машин становила 20%.

Швидко зростав ринок продукції обробної промисловості для країн, що розвивалися. В свою чергу, вони постачали на світовий ринок менше ніж 10% готових виробів, 13% машин і обладнання. Основними статтями їхнього експорту (75%) були нафта, продукти харчування, бавовна, каучук, цитрусові, кава, боби какао.

Географічний розподіл зовнішньої торгівлі визначився економічною інтеграцією країн і відбувався в рамках ЄЕС, РЕВ, Європейської асоціації вільної торгівлі, що була утворена в 1960 р. До її складу входили Великобританія, Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія, Швеція. В Америці діяли Центральноамериканський спільний ринок, Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі, Андський спільний ринок. В Африці утворилися митні спілки.

Стимулюючим фактором зростання міжнародної торгівлі та галузевої структури було поглиблення міжнародного поділу праці. Зменшилася залежність економічно розвинених держав від натуральної сировини, її замінили синтетичні матеріали. Індустріалізація сільського господарства спричинила повну самозабезпеченість продуктами харчування і зменшення їхнього імпорту. Протягом 50-60-х років ХХ ст. для більшості економічно розвинених країн характерним було пасивне сальдо зовнішньої торгівлі. Лише в США, Японії, Італії, ФРН експорт перевищував імпорт.

Зростала незбалансованість торгівлі між економічно розвиненими і аграрно-сировинними країнами.

Велике значення мали різні форми торгово-політичного регулювання. Так, у 1947 р. було укладено Генеральну угоду тарифів та торгівлі (ГАТТ). Ця угода відігравала двояку роль. Фіксувала основні правила і принципи регулювання зовнішньої торгівлі на національному ринку та одночасно являлась центром, в межах якого провадилися багатосторонні переговори з метою розв'язання проблем міжнародної торгівлі. Внаслідок діяльності ГАТТ в 50-х роках – першій половині 60 – х років ХХ ст. країни дещо пом'якшили митні бар'єри.

У повоєнний період особливо зросло значення вивозу капіталу як форми міжнародних економічних відносин. Основними країнами-експортерами були США та Канада. Європейські країни, відбудовуючи господарство, не могли вивозити капітал у значних розмірах. США вивозили здебільшого підприємницький капітал у формі прямих інвестицій. Великобританія, Франція, ФРН, Японія вивозили капітал в основному в позичковій формі.

У 1946 – 1947 рр. функціонувала Бреттон-Вудська валютно-грошова система золотовалютного стандарту. В 1946 р. було створено Міжнародний валютний фонд. Важлива роль належала міжнародним валютно-фінансовим організаціям – Міжнародному банку реконструкції та розвитку, Міжнародній фінансовій корпорації і Міжнародній асоціації розвитку, організованих для інвестування країн, що розвиваються.

Значним кроком в інтеграційному процесі була Римська угода 1957 р., за якою Франція, Західна Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург заснували Європейське Економічне Співтовариство.

5. Економічні концепції монетаристів

У 50- 60-х роках ХХ ст. лідируючого значення в неолібералізмі набув напрямок, що отримав назву монетаризм, найбільш активними представниками якого стали економісти Чикагської школи на чолі з професором університету м. Чикаго Мілтоном Фрідменом (нар. 1912 р.), лауреатом Нобелівської премії (1976 р.), автором численних робіт, серед яких найбільш відомі: «Кількісна теорія грошей» (1956 р.), «Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867-1960рр.» (1963 р., у співавторстві с Анною Шварц), «Свобода вибору» (1980 р.) та ін. Популярність монетаристів була обумовлена насамперед тим, що вони виступили з критикою кейнсіанства в період його найбільш гострої кризи і запропонували практичні рекомендації, якими небезуспішно скористалися деякі консервативні уряди та міжнародні економічні організації.

Монетаризм – це напрям економічної думки, який всебічно аналізує гроші, кредитно-грошові інститути та їх роль в процесі стабілізації ринкової економіки.

Основні ідеї монетаризму:

- Монетаристи вивчають суть грошей, кредитно-грошовий механізм та їх вплив на розвиток виробництва. При цьому вони відводять грошам визначальну роль в циклічному розвитку економіки.

- Різко виступають проти державного втручання в хід економічного розвитку, і вважають, що потрібно повністю відновити механізм ринкового саморегулювання. Ринкова економіка - це стійка, саморегульована система, яка сама здатна відновлювати свою рівновагу.

- Державне втручання в економіку не дає бажаних результатів, бо рішення уряду запізнюються, приймаються і діють лише тоді, коли економічна ситуація вже приймає інший характер. Тому рішення уряду скоріше погіршують ситуація, ніж поліпшують її.

- Державне регулювання допустиме лише по відношенню до грошового ринку, де держава може регулювати пропозицію грошей, впливаючи тим самим на позичковий відсоток, дію банківської системи. При цьому грошова політика держави повинна носити довгостроковий характер.

- Всі гроші повинні бути зароблені, а не просто отримані. Тому необхідно зменшити розмір соціальних виплат, а також перелік людей, які мають право їх отримувати.

- Треба ліквідувати державну власність, приватизувати державні підприємства, передавши їх в приватну власність. Монетаристи різко критикують державну освіту, державний житловий фонд, державне медичне обслуговування.

Вихідним методологічним посиланням монетаризму було твердження про те, що ринкова система здатна автоматично на основі саморегулювання приводити себе до стану рівноваги. Вона має внутрішній механізм, який амортизує вплив зовнішніх чинників, і головну роль в цьому механізмі відіграють ціни, орієнтуючись на які, виробники визначають обсяги випуску продукції, а споживачі — обсяги закупівель. Але основним і практично єдиним фактором, що визначає рівень і динаміку цін, є величина грошової маси, тобто кількість грошей в обігу.

Монетаристи, таким чином, взяли за основу своєї концепції постулати кількісної теорії грошей, висунутої ще старою класичною школою (Д. Юм, Д. Рікардо) і розвинутої неокласиками (І. Фішер, А. Маршалл). Неокласичний варіант кількісної теорії представлений насамперед «рівнянням обміну» американського економіста Ірвіна Фішера (1867-1947 рр.):

$$M \times V = P \times Q,$$

або

$$m = PQ / V$$

де

M – кількість грошей, необхідних для обігу;

Q – фізична кількість виробленої продукції;

P – рівень цін на продукцію;

V – швидкість обертів даної грошової одиниці.

«Тільки гроші – це річ» - такий лозунг М. Фрідмена. Тобто, регулюючи грошову масу, держава має можливість впливати на розвиток національного виробництва через розмір видатків споживачів та фірм.

«Грошове правило» М. Фрідмена полягає в тому, що темпи приросту грошової маси в країні не повинні перевищувати темпів зростання валового національного продукту (ВНП), тобто 4-5% на рік. Інакше порушується механізм дії приватного підприємства, настає криза, посилюються інфляційні процеси. Отже, монетаризм ґрунтується на кількісній теорії грошей, наданні грошам визначальної регулюючої ролі, на провідній ролі обміну порівняно з виробництвом. Надмірне зростання грошової маси монетаристи пов'язують з великими державними витратами, тому вони виступають за скорочення цих витрат, передусім - витрат на соціальні потреби.

М. Фрідмен вважає, що регулюючи грошову пропозицію, держава впливає тим самим на позичковий процент, який в свою чергу впливає на рівень інвестицій і розвиток виробництва.

Але грошовим інструментом треба користуватись досить обережно. Монетаристи розрізняють два види інфляції: очікувана (нормальна) та непередбачена. Якщо темпи інфляції зростають вище нормального рівня, то треба зменшити грошову масу через зменшення дефіциту державного бюджету і скорочення державних видатків.

М. Фрідмен не погодився з Д.М. Кейнсом відносно характеру кривої сукупного пропонування. Він вважає, що вона носить не горизонтальний характер (за Кейнсом), а вертикальний, оскільки відображає ситуацію в довгостроковій перспективі, коли економіка країни працює на повну виробничу потужність. Тому збільшення сукупного попиту на вертикальній прямій сукупного пропонування може привести до інфляції попиту.

Монетаризм як система економічних поглядів став альтернативною кейнсіанській концепції у зв'язку з неспроможністю останньої вирішити проблеми економічного розвитку, які виникли в США і інших країнах в 50-60-х роках ХХ ст.

Позитивний внесок монетаризму в економічну теорію і передусім в теорію грошей полягав у ретельному дослідженні механізму зворотного впливу грошового світу на товарний світ, монетарних інструментів і монетарної (грошової, валютної) політики на розвиток економіки. Монетарні концепції стали основою грошово-кредитної політики, яка нині є найважливішим важелем державного регулювання.

У таблиці наведено порівняльний аналіз поглядів Дж. М. Кейнса і М. Фрідмена.

Таблиця 4.2.5.1.

Дж. М. Кейнс	М. Фрідмен
- Необхідне втручання держави в ринкове господарство.	- Ринок здатний до саморегулювання, і не потребує втручання держави.
- Головне – збільшувати сукупний попит, і тоді виробництво ВНП буде зростати.	- Необхідно регулювати грошову масу, збільшуючи її на 4-5%, і це приведе до розвитку виробництва.
- Зайнятість та безробіття залежать від сукупного попиту, який треба регулювати.	- Економіка країни сама встановить рівень виробництва та зайнятості.
- Грошова маса не впливає на виробництво.	- Грошова маса впливає на виробництво через норму відсотка та розмір інвестицій, а також динаміку цін

- Головна проблема – безробіття.	- Головна проблема – інфляція.
- Необхідна гнучка грошова політика.	- Необхідна стабільна грошова політика.
- Бюджетний дефіцит – спосіб стимулювання сукупного попиту.	- Бюджетний дефіцит – причина інфляція, його треба зменшувати.
- Кейнсіанство – теорія економічного зростання.	- Монетаризм – теорія економічної рівноваги.

6. Теорії «економіки пропозиції» та «раціональних очікувань»

На засадах монетаризму виникла низка нових доктрин та шкіл, що дотримуються ліберальних поглядів, розвивають їх та пристосовують до сучасних вимог – це теорії «економіки пропозиції» та «раціональних очікувань».

Незважаючи на певні відмінності, їм притаманний ряд спільних ознак: вони виходять з того, що життєздатність капіталістичної системи зумовлюється внутрішніми стимулами економічного розвитку; головна цінність суспільства – не соціальна справедливість, а свобода; гарантом загальної свободи є: економічна свобода, яка ототожнюється з ринком, конкуренцією. Представники цього крила неокласичної школи рішуче виступали проти активного втручання держави в економіку, не погоджувались навіть на ту обмежену роль, яку визнав за нею, наприклад, Фрідмен.

Серед тих, хто обґрунтував теорію економіки пропозиції, були американські вчені А.Лаффер і Р.Мандель. Вони виходять з того, що головною є пропозиція чинників виробництва, а не попит на них. А щоб зацікавити в цьому, слід знижувати податки, надавати всілякі пільги корпораціям. Адже зменшення податків призводить до зростання накопичень, що є джерелом збільшення капіталовкладень, прискорення науково-технічного вдосконалення виробництва. Це, зрештою, забезпечує зростання обсягу виробництва та його ефективності.

Отже, стимулювання приватного підприємства збагачує ринок товарів, що неминуче зумовлює зростання і попит на них.

Хоча ця теорія досить істотно відрізняється від монетарної, адже там йдеться про грошове, а не податкове регулювання, проте вони сходяться у пропозиції про скорочення бюджетних асигнувань на соціальні потреби. Це може бути стимулом зростання зайнятості населення. Аналіз співвідношення величини ставок податків і державних доходів дав змогу встановити так званий «ефект Лаффера».

Згідно з ним при підвищенні певного рівня ставок податків знижуються доходи держави. А якщо податки повністю поглинають прибуток підприємства, то це неминуче призводить до скорочення виробництва, а отже, і до зниження податкових надходжень.

Тому правильне регулювання співвідношення величини ставок податків і державних доходів передусім на основі зниження податкових ставок з корпорацій, і більшою мірою, ніж на доходи від праці, забезпечує зростання капіталовкладень, а отже, розширення виробництва.

Сучасні представники школи «економіки пропозиції» виступають за регресивну систему оподаткування, по якій при зростанні доходів ставки оподаткування зменшуються. Вони також виступають за приватизацію державних підприємств, за зменшення бюджетного дефіциту на основі скорочення соціальних програм.

Значне поширення має теорія «раціонального очікування» (Р.Лукас, Т.Сарджент, Н.Уоллес, Р.Барро та ін.), яка полягає в тому, що господарючі агенти швидко реагують на зміни в економічній діяльності завдяки «раціональному очікуванню». Вони активно аналізують отримувану інформацію, переробляють її, і приймають на цій основі свої власні рішення.

Автор теорії Р. Лукас відмічав, що на основі аналізу попередніх та майбутніх подій з боку населення, економічна політика уряду дуже часто приймає протилежні результати, ніж ті, яких чекав уряд. Фірми і населення приймають власні рішення, і своєчасно піднімають ціни, збільшують ставки за кредит, а населення через профспілки вимагає збільшення заробітної плати, зростання розмірів соціальної допомоги, що вносить значні корективи в хід економічного розвитку.

Це треба обов'язково враховувати при прийнятті урядових рішень, і зменшувати втручання держави, більше використовувати механізм ринкової саморегуляції.

Нові класики пропонують сформувати економічну політику держави так, щоб вона забезпечувала стабільність рішень та законів, щоб зміна грошових та фіскальних правил не зв'язувалась з тимчасовими потребами державного бюджету, щоб нові правила набирали чинності через достатній проміжок часу, аби агенти могли адаптувати і прогнозувати свої дії.

Отже, прихильники цієї теорії визнають необхідність і надзвичайну важливість наявності вичерпної інформації. Обмеженість і неточність інформації призводить до неправильних економічних рішень, що позначається й на ринку.

Економічні рекомендації неокласичної теорії бути практично реалізовані в економічній політиці урядів цілого ряду країн у 80-ті роки ХХ ст. В США така політика отримала назву «рейганоміка», в Англії - «тетчеризм», у Франції - «французький тетчеризм» і т.д. Ця політика привела до вирішення цілого ряду економічних проблем (зменшення темпів інфляції, скорочення дефіциту держбюджету, прискорення темпів економічного розвитку). В той же час скорочення соціальних програм, зростання рівня безробіття говорять про те, що механізм ринкової саморегуляції на сьогодні не спрацьовує, необхідні нові форми і методи державного регулювання.

7. Неінституціоналізм та його особливості

Після другої світової війни відбулось відродження інституціоналізму на дещо інших засадах. Якщо неокласики і кейнсіанці сперечались щодо межі втручання держави в економіку, то інституціоналісти знайшли нові об'єкти дослідження: місця і роль в економічному житті НТР, інформації, влади, політики та ін.

З'явилась нова течія: соціальний або індустріально-технологічний інституціоналізм.

Відомим представником цього напрямку є **Дж. К. Гелбрейт** (1909 р.). У своїх працях він розробив концепцію «врівноважувальної сили», пропагував «суспільство добробуту».

Дж.Гелбрейт розробив теорію зрівноважуючих сил в ціноутворенні.

Він показав, що механізм вільного ринкового ціноутворення в сучасних умовах вже не діє. Ціни зрівноважуються в результаті дії двох протилежних тенденцій:

- монополії та олігополії, які домінують в економіці країни, намагаються завищувати ціни, - з одного боку;
- антимонопольна політика держави спрямована на зменшення цін, - з іншого боку. В цьому ж напрямі діють профспілки і союзи споживачів, які слідкують за динамікою цін.

Особлива роль в сучасних умовах належить профспілкам, які контролюють ринок праці і також мають монопольне положення на ринку праці.

Дж.Гелбрейт висунув також теорію «конвергенції» двох систем, і показав, що на певному етапі історичного розвитку капіталізм і соціалізм з'єднуються в єдину соціально-економічну систему. При цьому Дж.Гелбрейт вбачав елементи соціалізму в уже існуючій капіталістичній системі: соціальний захист населення, існування безкоштовного медичного обслуговування, безкоштовної освіти. Змінюється і психологія людей: вони стають більш духовними і уважними до проблем інших людей, зростає їх соціальна активність.

У працях, опублікованих у 50-х роках ХХ ст. Гелбрейт розглядає техніку як основу економічного прогресу. В його «Новому індустріальному суспільстві» (1967 р.) знайшли найповніше відображення позиції теоретиків «індустріального інституціоналізму». Один з них – Р.Коуз (1910 р.) – американський економіст.

Одна з найважливіших заслуг Коуза полягає в тому, що він визначив і запровадив у науковий обіг таку категорію, як трансакційні витрати (витрати на пошук інформації щодо ціни, попиту, пошуку партнерів, укладання контрактів тощо).

Трансакційні витрати – це витрати, що забезпечують перехід прав власності від одних економічних агентів до інших та охорону цих прав. Вони забезпечують трансакцію – угоду про зміну власника продукту (його продаж) або надання послуг. Трансакційні витрати не пов'язані з процесом створення вартості, вони забезпечують функціонування ринку, укладання угод.

Економічна теорія прав власності представлена роботами Рональда Коуза звертає увагу на необхідність забезпечення прав власності, не порушуючи при цьому інтересів інших людей.

Кожна економічна діяльність супроводжується не лише прямими, але й зовнішніми ефектами, які можуть виступати або як вигоди, або як втрати. Ринок не має механізмів нейтралізації негативних зовнішніх ефектів (забруднення навколишнього середовища, викиди в атмосферу забруднюючих речовин, паління і т.ін.).

Була сформульована так звана «теорема Коуза», згідно з якою проблема зовнішніх ефектів може бути вирішена шляхом узгодження між зацікавленими сторонами на базі співставлення вигоди та витрат. Умовами досягнення такого узгодження виступають:

1) чітко визначення прав власності;

2) досить невелика вартість погодження, в якому бере участь невелика група учасників.

Головне – встановити та розмежувати права власності, тобто права володіння та використання, управління та відчуження, права захисту, спадкування та відповідальності, отримання доходів та компенсації.

Не податки, не державний арбітраж, а ринкові відносини та права власності захищать від побічних зовнішніх ефектів. Це знаменувало появу в інституціоналізмі так званого контрактного підходу до теорії інститутів, що зумовило виникнення нової міждисциплінарної науки: поєднання права, економічної теорії та організації.

В 60-х роках ХХ ст. сформувалась теорія суспільного вибору, її автором визнають видатного американського економіста **Дж. Б'юкенена** (1919 р.). Він опублікував багато праць на цю тему, зокрема «Формула згоди» (1962р.), «Теорія суспільного вибору» (1972 р.). В основу теорії суспільного вибору покладено ідею виявлення взаємозалежності політичних і економічних явищ, застосування економічних методів до вивчення політичних процесів (вибори органів державної влади). Б'юкенен виходить з припущення, що принцип раціональної економічної поведінки людини може бути застосований у дослідженні будь-якої сфери діяльності, де людина робить вибірку в тому числі і в дослідженні політичних процесів.

Дж.Б'юкенен підкреслює, що і ринкова економіка, і державне регулювання економіки, мають ряд недоліків. Головне – навчити державних чиновників приймати вірні політичні рішення. Але досягти цього досить важко, оскільки кожний політичний кандидат йде на вибори із своїми власними інтересами, і виборці не вірять в їх щирість та правдивість. В результаті формується певний ринок політичних ідей, на якому кандидати формують пропозицію ідей, а виборці – попит на ці ідеї.

На політичному ринку йде обмін обіцянок політиків на голоси виборців. Вибори будуть ефективними, якщо більшість вибраних політиків будуть відображати інтереси більшості виборців. Таким чином, в основі теорії суспільного вибору лежить застосування економічних методів до вивчення політичних процесів. Політичні рішення – це вибір альтернативних варіантів. І якщо на ринку люди обмінюють один товар на інший, то в політиці – сплачують податки в обмін на суспільні блага. Але це не досить раціональний обмін, оскільки податки платять одні, а блага отримують – інші. Тому держава повинна виконувати лише захисні функції, і не брати на себе функції участі в виробничій діяльності. Суспільні блага треба перетворити в товари та послуги, які продаються на ринку.

Одним з відомих сучасних представників неоінституціоналізму є **Гаррі Беккер**. Його відома робота «Злочин та покарання: економічний підхід».

Г.Беккер намагається пояснити такі соціальні явища, як розлучення, злочинність, прийняття урядових рішень з позицій аналізу співвідношення вигід та витрат. В кожній своїй дії людина співставляє вигоди, які вона отримує, з втратами або затратами, які вона несе.

Так, процес злочинності Г. Беккер пояснює як співвідношення доходів, які сподівається отримати злочинець від своїх злочинних дій, і втрат, які він зможе понести, якщо буде спійманим. Якщо ступінь вірогідності бути спійманим набагато менша, ніж бути не спійманим, злочинець піде на злочин. При цьому він також враховує альтернативну можливість отримати такий же доход, але іншим шляхом.

Пояснення Г. Беккером розлучень також будується на аналізі співвідношення вигод, які людина має в шлюбі, з втратами, які вона при цьому несе.

Теорії Г. Беккера дуже популярні в наукових та суспільних колах США.

Особливе значення має аналіз Беккером необхідності збільшення вкладень в «людський капітал», і перш за все, в сферу освіти.

В книзі «Теорія розподілу часу» Г. Беккер доводить свою тезу про подорожчання фактору часу. Із збільшенням доходів людина починає інакше оцінювати свій час. Кожна одиниця часу оцінюється з позиції того, що людина втрачає і що вона при цьому отримує. Якщо отримані вигоди менше втрачених, то час використовується нерационально.

Усе викладене ще раз підтверджує думку про те, що інституціоналізм не має загальної теоретичної основи. Але водночас його напрямки мають чимало спільних рис. Основні характерні ознаки інституціоналізму:

1) критичний аналіз ортодоксальних теорій, побудованих на розробці альтернативних програм;

2) спроба інтегрувати економічну теорію з іншими суспільними науками – соціологією, психологією, антропологією, юриспруденцією тощо;

3) намагання вивчати не стільки функціонування системи, скільки її розвиток (трансформацію капіталізму);

4) аналіз економічних відносин не з позицій так званої економічної людини, її розрізнених дій, а з позицій організації суспільства, держави;

5) намагання посилити суспільний контроль над бізнесом, визнання необхідності втручання держави в економіку.

Сучасні інституціоналісти так само критикують неокласичні й неокейнсіанські теорії. Їм властиве також розширення традиційних об'єктів теоретичного аналізу за рахунок нових актуальних питань.

Промисловий переворот; фабричне виробництво; концесія; контрибуція; інтенсифікація; еміграція; концентрація; централізація капіталу; циклічна криза; парцеля; обшинне володіння; акціонерне товариство; акциз; мито; бюрократизація; колонізація; синдикат; цінні папери; технічний прогрес; ринок праці; імперіалізм; монополістичний капіталізм; картель; синдикат; трест; концесія; фінансовий капітал; промисловий капітал; емісія; парцелярне землеволодіння; колонія; метрополія; соціальні гарантії; соціальні права; девальвація; інфляція; банкрутство; антитрестівське законодавство; державний соціалізм; стагнація; фритредерство; ревальвація; націоналізація; державне регулювання; корпоратизація; інтервенція; постіндустріальне суспільство; кейнсіанська концепція; монетаризм; економічні регіональні союзи; транснаціональна корпорація; міжнародна економічна інтеграція; неокласична теорія; «хрест Маршала»; маржиналізм; «закон Візера»; «закон Парето»; сучасна ліберальна концепція; історична школа; неокласичні теорії економічного зростання; кейнсіанська революція; теорія недосконалої конкуренції; неолібералізм; сучасний монетаризм; «рівняння обміну Фішера»; ТРО; гіпотези природного рівня безробіття; закон Оукена; теорія «економіки пропозиції»; концепція «кейнсіансько-неокласичного синтезу»; неінституціональна економіка; соціальний інституціоналізм; концепція системної трансформації ринкового суспільства; соціально-індустріальні технократичні концепції.

ЗМ 5. Економічний розвиток України в ХХ столітті

5.1. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець ХХ - початок ХХІ ст.)

1. Динаміка світового господарського розвитку другої половини ХХ – початку ХХІ ст.
2. Нові індустріальні країни. Основні риси стратегії їхніх економічних програм.
3. Характерні особливості сучасних міжнародних економічних відносин.
4. Соціально-інституціональний напрям в сучасній економічній думці.

1. Динаміка світового господарського розвитку другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Друга половина ХХ ст. для економічно розвинутих країн характеризується якісно новим етапом економічного розвитку. Найважливішим фактором економічного розвитку є науково-технічний прогрес. Більшість інвестицій вкладається в сферу масового споживання й послуг, розвиток соціальної інфраструктури.

Винахід та запровадження у виробництво принципово нових науково-технічних розробок призвели до суттєвих змін у трудовому процесі. Головними особливостями науково-технічної революції стали її універсальність і комплексність. На основі фундаментальних відкриттів у різних галузях людських знань змінилися предмети праці, засоби праці і сама людська праця. Змінюється роль і місце людини. Робітники виконують функції переважно розумової праці по обслуговуванню устаткування і керування ними. Відповідно, збільшується кількість працівників з високою професійною і загальною освітою. На початку ХХІ ст. приблизно 2/3 робочих місць потребують такого рівня підготовки.

Найбільш динамічно розвивалась промисловість, в її структурі також відбулися структурні зміни: провідна роль залишилася за машинобудуванням, енергетикою, нафтохімією, виникали нові галузі виробництва. Інтенсивно розвиваються: оборонна промисловість, виробництво енергоносіїв, фармацевтика, обробна промисловість. З середини 70-х рр. ХХ ст. швидкими темпами росло виробництво комп'ютерів. Створювалися гнучкі системи виробництва, які дозволяли часто змінювати асортимент вироблюваних товарів (використання робототехніки), розвивати біотехнології.

Процеси механізації, машинного виробництва продукції, концентрації виробництва відбуваються в сільському господарстві, яке перетворюється на індустріальну галузь.

Значні капітали вкладаються в розвиток енергозощаджуючих технологій, в технологічну перебудову виробництва. У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається інтенсифікація виробництва.

Запровадження новітніх технологій у виробництві привело до зниження затрат, збільшення обсягів і асортименту товарів і послуг. Зросла роль і соціально-економічне значення інформації, розвиваються засоби масової інформації. Щорічно збільшуються асигнування на науково-дослідні та конструкторські розробки. З'являються науково-виробничі комплекси, які створюються за рахунок державних і приватних коштів. Зростають капіталовкладення у невиробничу сферу – на освіту, науку, медицину.

Однією із ознак цього періоду є посилення монополізації економіки, масовим явищем стало виникнення транснаціональних корпорацій (ТНК). Виробництво, що організоване на новітніх технологіях, потребувало нових ринків збуту продукції, а тому фірми намагались вивести її за кордон. ТНК – це монополії, що створювали за кордоном власні або спільні філії, їх діяльність, як правило, була дуже диверсифікованою. У 2000 році (за даними ООН) у світі налічувалось більше 65 тисяч транснаціональних корпорацій. Кожна ТНК діяла не менше ніж у 6 країнах. Прибуток найбільших корпорацій нараховував приблизно 500 млрд. дол. США на рік. У наш час ТНК контролюють більше 50% світового виробництва, 67% міжнародної торгівлі, більше 80% патентів і ліцензій на нову техніку, технології, «ноу-хау», близько 90% прямих зарубіжних інвестицій. Практично всі сировинні ринки контролюють ТНК. Посилення їх могутності відбувається за рахунок злиття і поглинання фірм. Це є результатом централізації і концентрації капіталів у глобальному масштабі.

Невід'ємною рисою цих процесів є зростання ролі держави в економічних процесах. І як наслідок – зростає доля державної власності. В більшості країн світу відбувається державне регулювання економікою. Інструментів такого регулювання використовувалось багато, залежно від того, яка економічна (теоретична) модель була взята за основу.

Структурні зміни, які відбуваються в промисловості і сільському господарстві, призводять до того, що значна частина трудових ресурсів із матеріальної сфери переходить до сфери послуг. На початок ХХІ ст. у сільському, лісовому і рибному господарстві розвинутих країн залишилось працювати лише 10% робочої сили, у промисловості і будівництві – 20-25% і від 2/3 до 3/4 усіх зайнятих – працюють у сфері послуг, де виробляється

більше половини ВВП. Така структура зайнятості дозволила науковцям, перш за все - економістам, прийти до висновку, що завершився індустріальний етап цивілізації і почався перехід до постіндустріального етапу. Значні зміни відбулись в соціальній структурі суспільства, зросла чисельність середнього класу (від 50% до 70%). У 50 – 60-х рр. ХХ ст. в найбільш розвинутих країнах світу – США, Канаді, Швеції, Японії, Великобританії, Франції, Західній Німеччині, Швейцарії, Бельгії, Нідерландах та деяких інших країнах склалася економічна система, яка поєднала ринкові принципи організації господарства і систему соціальних гарантій і програм – соціально орієнтована ринкова економіка або змішана економіка.

Характерною ознакою її був високий рівень доходів та споживання переважної більшості населення. Тому часто цю систему називають суспільством загального масового споживання.

Та на початку 80-х рр. ХХст. економічне процвітання змінилося глибокою економічною кризою, яку вдалося подолати лише в середині 80-х. Відтоді починається велике економічне піднесення, до якого приєдналося декілька десятків країн Південно-Східної Азії та Латинської Америки. Завдяки досягнутим економічним успіхам з 90-х років ХХ століття триває поступова економічна інтеграція, що є закономірністю на шляху до загальної глобалізації соціально-економічних процесів.

2. Економічний розвиток країн, що розвиваються. Основні риси стратегії їхніх економічних програм

Країни, що визволилися або розвиваються, після другої світової війни внаслідок розпаду та краху колоніальної системи утворили особливу групу в ринковій системі світового господарства. Звільнившись від колоніальної залежності, вони залишилися на периферії світового господарства. Поняття «країни, що розвиваються» – умовне. До цієї групи входять країни, які суттєво відрізняються одна від одної, але мають певні характерні риси, що їх об'єднують.

До країн, що розвиваються, належать молоді політично незалежні держави Азії, Африки та Латинської Америки, які досягли національної незалежності, державного суверенітету після другої світової війни, а також країни, які досягли державної незалежності раніше, але в економічному та політичному аспектах мають багато спільного з молодими країнами, що розвиваються (Аргентина, Бразилія, Мексика, Непал, Таїланд, Ліберія та інші).

Особливості ринкового господарства в країнах, що розвиваються, відбиваються в специфічних умовах формування в них ринкових відносин: загальна техніко-економічна відсталість, загальний контраст між сучасними товарними формами господарювання й традиційними нетоварними формами, наявність розвинутого ринкового господарювання передових країн світу.

Згідно з класифікацією ООН виділяють три групи:

До першої належать нові індустріальні країни (НІК) – Аргентина, Бразилія, Мексика, Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сянган, Сінгапур та країни, створеної в 1960 р. Організації країн – експортерів нафти (ОПЕК): Алжир, Еквадор, Габон, Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Кувейт, Лівія, Нігерія, Саудівська Аравія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати.

У країнах цієї групи відбувається процес імпортозамінної індустріалізації – заміна імпорту багатьох товарів їх вітчизняним виробництвом. До причин економічного зростання цих країн можна віднести: вигідне географічне положення, наявність дешевої робочої сили, значні вкладення іноземного капіталу, розвиток зовнішньоекономічних відносин, активна роль транснаціональних корпорацій (80% інвестицій були вкладені в НІК).

До другої групи входять 33 країни Південно-Західної, Південної та Південно- Східної Азії (Індія, Пакістан, Сирія, Лівія та ін..), дохід на одного жителя в яких перевищив 415 дол.

Третя група – це країни, де ВВП на душу населення складає менше, ніж 350 дол., рівень рівень освіти – менше 20%, частка переробної промисловості – менше 10%. До них належать 48 слабкорозвинених країн Центральної та Південної Африки. В 1974 р. здобули незалежність португальські колонії – Ангола, Мозамбик, Гвінея-Бісау, а з 1989 р. – Намібія.

Після краху колоніальної системи ООН сформулювала міжнародну стратегію на 60-ті роки ХХ ст. як концепцію розвитку навздогін. Автори концепції - У.Ростоу, Р.Нурксе та ін. Вони передбачали на перше десятиліття зростання економіки країн, що розвиваються, щорічними темпами на рівні 5%. Однак концепція не враховувала специфіки країн, а тому була приречена на провал.

У 70-ті роки ХХ ст. стратегія розвитку була запропонована у виді концепції основних потреб. Автори – Х.Ченері, Р.Робінсон, І.Адельман. У ній передбачалось збільшення інвестицій в економіку, підвищення зайнятості в традиційних секторах економіки, збільшення державної допомоги найменш забезпеченим верствам населення. Концепція була практично втілена, та теж мала слабе місце – зовнішньоекономічний аспект, а саме те, що країни не хотіли бути на позиції відсталості і залежної периферії в системі міжнародного поділу праці.

Стратегія розвитку країн третього світу у 80-х роках минулого століття мала три концепції – основних потреб, колективної опори на власні сили і нового міжнародного порядку. Вони були орієнтовані на прискорену інтеграцію з розвинутими країнами. Країни третього світу повинні були виконувати роль постачальника ресурсів та амортизатора в період криз. Та й ці концепції були недосконалими, оскільки не вказували шляхи подолання економічної відсталості.

Країни, що розвиваються, за всіх обставин їх розвитку, мають спільні риси в економічному розвитку:

- займають особливе місце у світовому господарстві, що пояснюється нерозвиненими або слабкорозвиненими товарними формами господарювання;
- низький рівень розвитку продуктивних сил;
- соціально-економічна відсталість;
- низький життєвий рівень населення.

Швидкому розвитку нових індустріальних країн в значній мірі сприяли іноземні інвестиції. Значна роль у вирішенні економічних проблем належить державі, яка впливає на розвиток соціально-економічної системи не

тільки через систему управління, а й через активний розвиток державного сектора економіки. Життєво важливою проблемою є досягнення економічної незалежності. Держава виконує функцію регулювання діяльності іноземного капіталу, щоб максимально підвищити ефективність його використання.

В економіці країн, що розвиваються проходять структурні зміни в економіці, пріоритетним стає розвиток науково-технічних галузей.

3. Характерні особливості сучасних міжнародних економічних відносин

У 70-х рр. XX ст. науково-технічний прогрес посилив інтеграційні процеси в європейських країнах. Значним кроком в інтеграційному процесі була Римська угода 1957 р., за якою Франція, Західна Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург заснували Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС).

У 1973 р. до ЄЕС вступили: Великобританія, Ірландія, Данія. В 1987 р. розпочався, а в 1993 р. завершився процес створення Єдиного спільного ринку. У 1981р. в ЄЕС ввійшла Греція, а в 1986 р. – Іспанія та Португалія. Була створена єдина інтеграційна валюта – єкю. Фундаментом існування і розвитку Співтовариства були: вільна торгівля та конкуренція. Був створений Європейський інвестиційний банк.

Існування такого союзу свідчило про подолання антагоністичних протистоянь у Європі. Економічні результати були позитивними. 31 липня 1968р. був запроваджений єдиний тариф на ввізні з третіх країн товари. Успішно проводилася єдина сільськогосподарська політика. З 1 січня 1993р. почав функціонувати єдиний внутрішній ринок ЄЕС, відмінена решта обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та робочої сили. Введені єдині стандарти на продукцію, що виробляється в країнах-членах ЄЕС. З листопада 1993 р. набрав чинності Маастрихтський договір про трансформування Співтовариства у валютний, економічний і політичний Європейський Союз з єдиними: зовнішньою політикою, громадянством і валютою. З 1 січня 1999р. введена єдина валюта – євро.

У наш час Євросоюз – це одна із сильніших інтеграційних зон світу. Вона об'єднує 27 країн із сукупним ВВП понад 10.000 млрд євро.

Протягом 70 -90-х рр. XX ст. продовжувала свою діяльність Європейська асоціація вільної торгівлі, до якої входили: Австрія, Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Швейцарія.

Багатосторонні й економічні угруповання країн, що розвиваються. Так, за даними ЮНКТАД (Конференція ООН з торгівлі і розвитку), в 90-х роках XXст. Міжнародні економічні зв'язки країн третього світу розвивалися в межах 44 регіональних торговельно-економічних угруповань, 30 асоціацій виробників сировини, 2 валютних союзи, 8 платіжних клірингових угод і 5 кредитних. У 1991 р. був створений Спільний ринок країн півдня Америки (МЕКРОСУР). До нього ввійшли чотири держави: Аргентина, Бразилія, Уругвай і Парагвай. Він сприяв значному розвитку інтеграції латиноамериканських країн. У такому ж напрямі йде процес об'єднання зусиль африканських країн. У наш час світ економічно інтегрується. Головною метою союзів держав є господарське зближення в ім'я прогресу. Інтеграцією охоплені не тільки основні галузі економіки, а й фінансова сфера. Розвиток міжнародних економічних відносин у світовому господарстві набули надзвичайного значення. Цьому сприяли розширення і поглиблення економічних відносин між країнами, групами країн, окремими фірмами та організаціями. Посилився міжнародний поділ праці, інтернаціоналізація господарського життя, збільшилась відкритість національних економік. Міжнародні зв'язки буквально пронизали більшість національних економік, спричиняючи при цьому значний вплив на світову економіку. Базуючись на економіці окремих держав та світовій, міжнародні економічні відносини залежать від них, одночасно являючись самостійним явищем, формою існування і розвитку світового господарства, його внутрішнім механізмом.

Міжнародні економічні відносини відображають господарські зв'язки між державами, регіонами, підприємствами, фірмами, установами, юридичними та фізичними особами для виробництва та обміну товарами і послугами, матеріальними і фінансовими ресурсами.

Формами міжнародних економічних відносин є:

- міжнародна торгівля товарами і послугами;
- міжнародна міграція капіталу;
- міжнародна міграція робочої сили;
- міжнародна передача технологій;
- міжнародні валютно-фінансові та кредитні відносини;
- міжнародна економічна інтеграція;
- міжнародні зусилля у вирішенні глобальних економічних проблем.

Бурхливий розвиток науки і техніки наприкінці XX – початку XXI ст. призвів до розвитку концепції постіндустріального суспільства, яка базується на знаннях та інформації.

Ознакою даного періоду являється асиметричність стану і розвитку національних економік в межах світового господарства. Це проявляється, насамперед, у посиленні нерівності між ними. Так, на початку XXI ст. членами Міжнародного Валютного Фонду (МВФ) та Міжнародного Банку Реконструкції та Розвитку (МБРР) були 183 країни. Частка «Великої сімки» становила майже половину світового виробництва (45,8%). При цьому на долю США припадало 21,9%, Японії – 7,6%, Німеччини – 4,7%, Франції – 3,3%, Великобританії -3,2%, Італії – 3,1%, Канади – 2,0%. При порівнянні ВВП за ринковим валютним курсом частка «сімки» у світовому виробництві становила 66%. Між тим, у цих країнах проживало менше 12% населення планети.

Значно зросла нерівність доходів, ресурсів і багатства. ВВП на душу населення в розвинутих країнах у 11-15 разів більший, ніж у країнах, що розвиваються. На долю 29-ти промислово розвинутих країн, що входять до Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), припадає лише 19% світового населення, і, разом з тим, 71% торгівлі товарами і послугами, 58% прямих іноземних інвестицій і 91% усіх користувачів Інтернету.

Ринкові перетворення в пострадянських країнах сприяли асиметрії стану і розвитку національних економік світу. Системна трансформаційна криза 90-х років ХХст. суттєво змінила їх роль і місце у світі, відкинувши далеко назад.

4. Соціально-інституціональний напрям в сучасній економічній науці

Особливості даного етапу економічного розвитку країн, зростання ролі державного управління, структурні зміни в економіці, які викликані науково-технічним прогресом, зміни на факторних ринках, зростання ролі інформації, зміни в соціальній структурі суспільства привели до суттєвих змін у всій системі цінностей. Культ матеріального достатку на базі економічного зростання, яке забезпечується ринковими оцінками доцільності та ефективності, поступається місцем гуманістичним критеріям вибору технологій та способів організації виробництва, що мають на меті гармонійне поєднання людської життєдіяльності та навколишнього середовища.

Технократичні ілюзії 60-70-х рр. ХХ ст. породили цілу серію концепцій, зміст яких полягав у обґрунтуванні ідеї соціальної трансформації під впливом досягнень науково-технічної революції. Прогрес техніки, оволодіння новими технологіями стають критеріями періодизації суспільного розвитку від примітивних форм оволодіння ресурсами до індустріального суспільства, у якому високий рівень технічного оснащення забезпечує можливість масового споживання. Такі ідеї були розвинуті у працях американського вченого **Уолта Ростоу** (1916 – 2003 рр.) в роботі «Стадії економічного зростання» (1960 р.) і його французького колеги Жака Еллюля в роботі «Технологічне суспільство» (1965р.).

Технократичний підхід використовувався не тільки для описання минулого і пояснення сьогодення, але і для конструювання футурологічних прогнозів, які стали своєрідною реакцією на розчарування від несправданих очікувань загального благоденства в межах індустріальної цивілізації. Автори припускали подальшу еволюцію в бік формування «постіндустріального суспільства», відмінною рисою якого стає уже не високий рівень техніки, а широке розповсюдження і всебічне використання знань.

Висування на перший план інтелектуальної складової суспільного розвитку — характерна ознака концепцій «постіндустріального суспільства». Одним з перших сформулював цю концепцію американський соціолог Деніел Белл у книзі «Настання постіндустріального суспільства» (1973 р.), де прогнозував характерні риси такого суспільного устрою і намагався знайти деякі їх ознаки вже на сучасному етапі розвитку. Першочергового значення все більше набувають наукові знання, які забезпечують прийняття рішень на основі «інтелектуальних технологій». Змінюється і соціальна структура суспільства, в якій найважливішими елементами стають університети, науково-дослідні інститути та організації, в зв'язку з чим роль «економіки бізнесу» зменшується і пануюче становище займають носії теоретичних знань, фахівці високої кваліфікації в різних сферах діяльності.

Подібні ідеї висловлювалися й іншим відомим американським соціологом — **Елвіном Тоффлером** (нар. 1928 р.). Розвиток суспільства, на його думку, відбувається через подолання гострих протиріч, шляхом потрясінь, криз і катастроф. У такий спосіб одна стадія розвитку змінює іншу подібно до хвиль. Перша хвиля в історії людства створила аграрну цивілізацію. Промислова революція кінця ХУІІ ст. породила другу хвилю, результатом якої стало індустріальне суспільство. Третя хвиля розпочалася з сучасного етапу науково-технічної революції і повинна привести до становлення «суперіндустріального суспільства», заснованого на якісно новому рівні обміну інформацією, на невідомих ще джерелах енергії, новій системі освіти і характеризуватиметься новим способом життя. Характеристику цієї останньої стадії Тоффлер запропонував у книзі «Третя хвиля: від індустріального суспільства до більш гуманнішої цивілізації» (1980 р.).

У цивілізації третьої хвилі споживчі цінності індустріального суспільства поступаються місцем на користь більш високоморальних гуманістичних цінностей, ствердженню і поширенню яких сприяє загальна інформатизація, створення комп'ютерних і комунікаційних мереж. Одним із найбільш значимих наслідків «інформаційної революції» є зміни у пануванні влади. Цьому процесу присвячено особливу працю Тоффлера «Метаморфози влади знання: багатство і насильство на порозі ХХІ сторіччя» (1990 р.). Джерелами влади в суспільствах минулого і сьогодення є насильство і багатство. Вони зберігають свою роль, і навряд чи варто сподіватися на їх швидке зникнення. Але все більшого значення починає набувати влада знання. Це — влада найвищої якості, і зміни в співвідношенні джерел влади на її користь становлять сутність прогресивної трансформації суспільства. Цей процес важкий і суперечливий, і не всі його наслідки можна передбачити, але важливо враховувати саму цю тенденцію. Прогнозуючи майбутнє, вступаючи на незнайому територію, — пише Тоффлер, — краще мати найбільш загальну і неповну карту, яку можна змінювати і доповнювати, ніж не мати ніякої. Процес переходу до постіндустріального (за визначенням Е.Тоффлера - суперіндустріального) суспільства супроводжується переростанням економіки, яка виробляє блага, в економіку, що обслуговує (сервісну).

Теорія інформаційного суспільства виникла і була описана в працях американських соціологів **Збігнева Бжезинського, Даніела Белла і Елвіна Тоффлера** та інших дослідників.

Економісти Заходу особливу увагу приділяли дослідженню поведінки не індивідуальних економічних суб'єктів, а соціальних груп та їх взаємин у процесі виробництва й розподілу. Такий підхід робить необхідним врахування політичних, соціальних, культурологічних аспектів суспільних відносин, зближує праці цих економістів з дослідженнями соціологів і дає підставу називати їх «соціологічним» напрямком інституціоналізму. Визнаним головою цієї школи був відомий французький економіст, директор Інституту економічного і соціального розвитку **Франсуа Перру** (1903-1987 рр.). Серед його численних праць виділяється монографія «Економіка ХХ століття» (1961 р.), в якій викладені основні ідеї цього напрямку французької економічної думки.

На формування ідей соціологічного інституціоналізму Ф. Перру певний вплив, безумовно, мала традиційна для французької політичної економії увага до проблем державних фінансів, розподілу і перерозподілу доходів між різними класами, соціальними верствами і групами, що неминуче додавало економічним дослідженням соціологічного забарвлення. Ґрунтуючись на цій традиції, представники соціологічного напрямку включали до свого аналізу не тільки суто економічні процеси, але й інші елементи громадського життя — соціа-

льну нерівність, взаємини із навколишнім середовищем, особливості людської природи, вважаючи, що лише такий комплексний підхід дозволяє зрозуміти сутність економічного механізму. «Ринок, — пише Ф. Перру, — не можна зрозуміти без суспільства, в якому він функціонує».

Тому «загальна економічна теорія» не може обмежитися лише трактуванням закономірностей ринкового господарства, аналізом попиту та пропозиції як факторів, що забезпечують рівновагу, але повинна містити в собі й позаринкові відносини між соціальними структурами, що своєю поведінкою формують економічний простір.

Вихідною категорією в теорії Перру є поняття «економічних структур». Вони становлять сукупність зв'язків, «силову мережу» відносин між простими і складними економічними одиницями, які групуються в певних поєднаннях. Ці структури досить стійкі, вони не залежать від кон'юнктурних та циклічних коливань товарних потоків і цін, слабо піддаються спробам їх свідомої зміни, оскільки є результатом попередньої та поточної колективної діяльності:

конкуренції, конфліктів, співробітництва. Їх важко знайти у вигляді чітких статистичних показників, але вони присутні у формі впливів на ті величини, що підлягають обліку.

Характерною рисою «економічної структури» є нерівність складових її одиниць, які поділяються на домінуючі та підлеглі. Якщо в неокласичній моделі досконалої конкуренції взаємодіють рівноправні економічні суб'єкти, які орієнтуються на єдину ціну і величину своїх витрат, вибирають прийнятний обсяг виробництва, то в «економічних структурах» істотну роль відіграє елемент примусу з боку домінуючих одиниць, які нав'язують іншим свої умови угод або співробітництва. Домінуючі одиниці впливають частково або цілком, підкоряючи собі менш активні елементи структури шляхом маніпулювання інформацією та ресурсами, які обмежують, або постачають з вигодою для себе. В результаті відбувається деформація економічного простору, в якому спостерігається своєрідна кристалізація навколо полюсів впливу й утворення системно організованих сукупностей, які Перру називає макроодиницями.

У макроодиниці центр прийняття рішень має можливість впливати на наміри і плани підлеглих елементів у такий спосіб, щоб забезпечити найбільшу ефективність усієї групи. Всередині макроодиниці змінюється характер конкуренції.

Вона стає більш організованою і цілеспрямованою, вирішуючи задачу не забезпечення максимального індивідуального прибутку кожної фірми, а максимізації сукупного прибутку макроодиниці. Скорочення витрат на проведення стихійної та агресивної конкурентної боротьби підвищує ефективність діяльності угруповання в цілому.

Національне господарство є сукупністю взаємодіючих макроодиниць, в якій організуючу роль центра, що приймає рішення, виконує держава. Її задача — за допомогою поширення інформації та примусу ввести суперництво між групами в контрольоване русло, підтримуючи співвідношення сил, яке найбільшою мірою відповідає інтересам суспільства. Не випадково ці положення стали ідейною основою дирижизму — французького різновиду політики активного державного регулювання економіки шляхом розробки та реалізації соціально-економічних програм.

Найважливішою функцією державного регулювання є відновлення і підтримка рівноваги, яка порушується спробами тієї або іншої соціальної групи змінити співвідношення сил на свою користь. Підприємці прагнуть збільшити прибуток шляхом підвищення цін, а робітники вимагають збільшення заробітної плати. Механізм грошового і кредитного обміну реагує на це порушенням сформованої збалансованості, проявом чого стає інфляція. У такій ситуації економічні суб'єкти починають пристосовувати свої наміри і плани до нових параметрів, відновлюючи рівновагу на новому рівні.

Ефект домінування можна використати і в позитивному плані. Домінуюча макроодиниця являє собою «полюс зростання», навколо якого групуються пов'язані з нею підприємства, галузі, види діяльності, утворюючи зони і напрямки, які розвиваються швидшими темпами і залучають до себе інші сфери економіки.

Оскільки зони розвитку виникають і поширюються нерівномірно, збільшується роль держави в забезпеченні гармонізації економічного зростання. Воно повинне сприяти створенню «полюсів зростання» шляхом свідомо проведеної цілеспрямованої структурної політики.

Результатом такої політики повинне стати просування до більш гуманного суспільства, де виробництво буде проводитися не з метою отримання прибутку, а в інтересах суспільного блага. У такому суспільстві будуть максимально гармонізовані інтереси особистості та суспільства, зникнуть поводи для соціальних конфліктів, а блага високорозвиненої цивілізації стануть доступними для кожного, а не лише для окремих індивідів або соціальних груп.

У 80 – 90-х роках ХХ ст. сформувалося третє покоління інституціонального напрямку. Неінституціоналізм відрізняється, насамперед, зміною методологічних основ своїх концепцій, які беруть коріння не стільки з традицій історичної школи, скільки з неокласичного аналізу поведінкових аспектів економічної діяльності. В центрі їхньої уваги опиняється поведінка господарюючих суб'єктів. Але на відміну від неокласичного підходу в ролі таких суб'єктів виступають не ізольовані «Робінзони» або групи, які розглядаються як самостійні одиниці (наприклад, фірми), а індивіди, що діють у межах соціальних і економічних інститутів. Застосовуючи традиційні методи та інструменти мікроекономічного аналізу, неінституціоналісти з'ясовують специфіку прийняття рішень в умовах інституціональних обмежень, які стають предметом їх особливої уваги.

5.2. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці

- 1. Економічне становище в Україні в 1914 – 1919 рр.**
- 2. „Воєнний комунізм” та нова економічна політика в Україні.**

3. Індустріалізація та колективізація в УРСР. Соціально- економічний стан Західної України в **20-30-х** роках ХХ ст.
4. Господарство України в роки Другої світової війни та післявоєнної відбудови.
5. Причини і форми застійних явищ в економіці **70-х** – першій половині **80-х** років ХХ ст.
6. Пошуки шляхів реформування господарської системи в другій половині **80-х** років ХХ ст.
7. Економічна думка в Україні в період панування радянської економічної системи.

1. Економічне становище в Україні в 1914 – 1919 рр.

Перша світова війна мала руйнівний вплив на економіку України. Припинилася зовнішня торгівля, зачмерли величезні чорноморські порти, заводи і фабрики збільшували воєнні замовлення і скорочували виробництво предметів широкого вжитку. Металургійна промисловість України йшла до занепаду й розрухи; після деякого поживлення занепадала кам'яновугільна промисловість Донбасу. При майже стабільній кількості робітників у залізорудній промисловості видобуток залізної руди скоротився. Катастрофічно зменшувався випуск продукції хімічної, текстильної, харчової та інших галузей промисловості. Зазнало великої розрухи сільське господарство. Внаслідок руйнувань, заподіяних транспортному господарству, скорочувались обсяги перевезень. Нестерпна інфляція та зростання державної заборгованості зробили ще тяжчим становище широких верств населення.

Складний і суперечливий етап економічної історії України ознаменувала національно-демократична революція 1917-1919рр. У березні 1917 р. представники української інтелігенції утворили Центральну Раду (ЦР), що ставила за мету домогтися автономії у складі Росії. Але ЦР не змогла налагодити ефективного державного управління, забезпечити стабільність і порядок, організувати економіку. Тільки після прийняття Третього універсалу і створення Української Народної Республіки (УНР), тобто через кілька місяців Центральна Рада обнародувала основні принципи своєї економічної політики. Значне місце в Третьому універсалі відведено вирішенню аграрних питань. Оголошувалось скасування приватної власності на „землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні монастирські, кабінетські та церковні”. Ці землі мали перейти в руки трудящих селян без викупу. У Третьому універсалі також декларувалась необхідність „доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання й кращої організації праці”. Проголошувалось введення восьмигодинного робочого дня. Однак уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в реалізації цієї програми.

Центральна Рада поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання.

Малоефективною виявилась політика Центральної Ради щодо фінансів та промисловості. Бракувало грошей навіть для виплати зарплатні. Не виконувалася й обіцянка щодо встановлення державного контролю над промисловістю. Остаточо банкрутство економічної політики Ради стало очевидним після окупації України німецькими та австро-угорськими військами. Центральна Рада перестала існувати.

З приходом до влади гетьмана П.Скоропадського в українській національно-демократичній революції розпочався новий етап, який характеризувався намаганням відновити правопорядок та ліквідувати „соціалістичні експерименти”

Центральній Раді, насамперед в економіці. Засуджуючи діяльність „соціалістичної Центральної влади” він виступив за відновлення приватної власності й свободи підприємництва. Ці його погляди були втілені у „Грамоті до українського народу” від 29 квітня 1918 р. Розпочалася розробка аграрного законодавства. В липні 1918 р. був опублікований „Проект загальних основ земельної реформи”.

Передбачалося збільшити кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних, а також викуплених у великих приватних власників земель. Землею за викуп наділялися лише заможні господарі. Лісові угіддя залишалися за власниками і серед селян не ділилися. В цілому Проект був консервативним і більшістю селян не сприймався.

Відновлювалися старорежимні порядки і в промисловості. Уряд повертав націоналізовані підприємства колишнім власникам. На виробництві обмежувалась свобода профспілкової діяльності, рівень зарплати визначався власником фабрики і т. ін. Внаслідок такої політики влітку і восени 1918р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських заворушень, які разом з іншими причинами призвели до ліквідації «держави Павла Скоропадського».

У грудні 1918р. Гетьманат був повалений Директорією. Її економічний курс не відзначався послідовністю, особливо на початку діяльності. Одним із перших своїх заходів Директорія оголосила про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землеволодіння. Уряд мав намір встановити в Україні національний варіант радянської влади, прагнув цим самим вибити з рук більшовиків один з найважливіших пропагандистських козирів. Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала Трудовому Конгресові. Внаслідок такої політики Директорія залишилась без підтримки переважної більшості спеціалістів.

Непослідовність курсу Директорії виявилась і в розробці аграрної політики. Декларуючи вилучення землі у поміщиків без викупу і цим задовольняючи маси селянства, вона пообіцяла поміщикам компенсацію затрат на агротехнічні, меліоративні та інші вдосконалення, раніше проведені в маєтках. За землевласниками залишалися будинки, худоба, виноградники та ін. Проголошувалась недоторканість земель промислових підприємств і цукрових заводів. Конфіскації не підлягали землі іноземних підданих. Згідно із законом Директорії УНР від 4 січня 1919 р. українські гроші було визнано єдиним законним засобом виплат на території України. Хоча ці заходи обумовлювалися необхідністю зберегти від розпаду економічне життя, та все ж в умовах більшовицької агітації були розцінені як пропоміщицькі та прокуркульські й відкидалися.

У результаті збройного повстання, що відбулося на початку листопада 1918р. відкрилася нова сторінка історії Східної Галичини. Була повалена влада Австро-Угорської монархії й проголошена Західноукраїнська

Народна Республіка (ЗУНР). Законодавчим органом ЗУНР, а потім ЗОУРН стала Українська Народна Рада. В її програмній декларації від 5.11.1918р. проголошувалося народовладдя, основи економічної політики республіки, гарантувалися права і свободи громадян, їх національна та соціальна рівність. Для вирішення аграрного питання був створений Генеральний Секретаріат із земельних справ.

Найбільшою турботою Секретаріату було забезпечення населення й армії продуктами харчування. Гострою проблемою була нестача промислових виробів.

Тому Секретаріат внутрішніх справ змушений був вжити ряд радикальних заходів. Усі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках. Завдяки цим заходам вдалося врятувати людей від голоду.

За умов постійного руйнування й воєнних дій західноукраїнському урядові вдалося налагодити роботу адміністрації краю, уникнути поширення епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу, а почасти - й телефону.

Було проведено земельну реформу. В її основі лежав принцип збереження приватної власності на землю. Конфіскації підлягали лише державні землі, землі, що належали членам пануючої династії, землі двірські й церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевищували певну дозволена норму площі.

Наділення землею передбачалося почати одразу після закінчення війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети.

Успіхи державного будівництва ЗУНР були переіменовані воєнними невдачами Радянської Росії на полях битви першої світової війни. Непослідовність і нерішучість українських національних урядів у проведенні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки національної революції і втрати державності.

2. „Воєнний комунізм” і нова економічна політика в Україні

У кінці 1918 – на початку 1919 р. значна частина України була більшовицькою. Навесні 1919 р. на території УРСР було введено жорстку економічну політику „воєнного комунізму”. Ця політика передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову мобілізацію, ліквідацію товарно-грошових відносин, централізований розподіл продуктів та товарів. Під партійний контроль було взято фінанси. Фінансове господарство України було підпорядковане фінорганам Росії. Відбувалося одержавлення промисловості.

Найголовнішим для більшовиків в Україні було питання щодо хліба. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. Вивіз його супроводжувався ревізіями, насильством над селянством, здійснювався терор над українським селом. 11 січня 1919р. Раднарком РРФСР ухвалив декрет "Про продрозкладку", дія якого з березня поширювалася й на Україну. Згідно з ним селяни мали здавати владі усі надлишки і навіть частину необхідної їм сільськогосподарської продукції, перш за все - хліба. Були створені спеціальні продовольчі загони. Однак, селянство відмовлялося здавати хліб і до липня 1920р. загальний план продрозверстки становив 153 млн. пудів хліба, тобто був виконаний лише на 10%.

Опорою більшовиків в українському селі стали комнези – комітети незаможних селян. Вони діяли проти основної частини селянства. З їх допомогою матеріальна база заможних господарів України була підірвана. Значна частина селянства зовсім припинила виробництво.

Наслідком дефіциту продуктів і засухи став голод 1921 – 1923 рр. Особливо болісно голод відбився в селах, бо перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим в сільській місцевості.

Не до всіх селян уряд ставився однаково. Поволзьким селянам і біженцям з Поволжя в Україні надавалася хоч якась допомога, нерідко за рахунок України.

Про голод в Україні влада замовчувала. Тільки в грудні 1921р., коли продовольчі ресурси України були значною мірою виснажені, а на Півдні зростала смертність від голоду, центральний уряд послабив податковий тягар. Завдання щодо вивозу українського хліба до РРФСР було зменшено з 57 до 27 млн. пудів. Водночас уряд УРСР дістав дозвіл оголосити частину потерпілих від посухи губерній республіки голодуючими, але без надання їм населенню пільг, якими користувалися голодуючі Росії, - повного звільнення від податку і продовольчого забезпечення за рахунок загальнодержавного продовольчого фонду. Республіканські органи влади могли допомагати українським голодуючим, але виключно за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РРФСР. На початку січня 1922р. Раднарком УРСР дозволили звернутися за допомогою до міжнародних організацій.

Загалом голод 1921-1923рр. за приблизними оцінками, «коштував» Україні 1,5 – 2млн. жертв. Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення більшовиками. Воно вилилося у військові заколоти, великі робітничі страйки та селянські повстання. У 1921 р. уряд змушений був визнати повний провал політики „воєнного комунізму” і перейти до нової економічної політики (НЕП).

Основні складові НЕПу: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денационалізація середніх та дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарського розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції); дозвіл іноземних концесій (передача на певних умовах і на певний строк права експлуатації окремих державних об'єктів); відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; зміна продрозверстки продподатком. За собою уряд залишав контроль за важкою промисловістю, банками, транспортом і зовнішньою торгівлею.

У сільському господарстві передбачалася система заходів, серед яких найголовнішим була заміна продрозверстки продподатком. Розмір податку визначався напередодні посівної і був у два рази меншим, ніж

розмір продрозверстки, передбаченої на 1921р. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися у кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У промисловості НЕП передбачав повернення дрібних та середніх підприємств їхнім власникам, проведення децентралізації управління промисловістю.

Підприємства могли об'єднуватися у трести. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, створювались умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці та оренди. Під час проведення нової економічної політики залучався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У торгівлі створювалися умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, відкривалися ярмарки. У 1922 – 1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю – червонець, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Була введена єдина система податків, створювалися ощадні каси й ощадний банк.

НЕП сприяв розгортанню кооперативного руху. Сформувалась єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої. Вона сприяла підвищенню продуктивності праці, заготівлі й збуту продукції, ефективному кредитуванню селянських господарств.

В умовах НЕПу довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання. Проте відставали галузі важкої промисловості, транспорт і зв'язок, які були під контролем держави. Ставала очевидною невідповідність між ідеологією більшовиків і їхньою повсякденною практикою.

В кінці 20-х років НЕП було відкинуто. Приводом до цього стала чергова хлібозаготівельна криза 1927 – 1928рр. На початку 1928р. почали застосовуватись командно - адміністративні заходи керівництва.

3. Індустріалізація та колективізація УРСР

СРСР, і в тому числі і Україна залишалися аграрно-індустріальними, їхня економіка вимагала технічної й технологічної модернізації. В 1928р. був розроблений проект корінних економічних перетворень. Була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, головними етапами якого стали п'ятирічки.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі і ін.

На відміну від розвинутих країн світу індустріалізація в СРСР здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а для промисловості.

Визнаючи, що в Україні утвердився тоталітарний режим і вона була позбавлена навіть залишків національної економіки, все ж слід зазначити, що будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи. Її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 року. Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не мало змоги здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період.

Одним з основних джерел індустріалізації промисловості мало стати село.

Для цього треба було колективізувати сільське господарство. Перехід до колективізації підштовхнула криза хлібозаготівель 1927 - 1928рр. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялося продавати державі хліб за нижчими цінами. В січні 1928р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення щодо примусового вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства. Колективізація почала здійснюватись вже в 1929 р., названому „роком великого перелому”. Було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попереду всіх інших республік Радянського Союзу здійснити колективізацію. 24 лютого 1929 р. С.Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання: „Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930р.”

Початок колективізації показав, що селяни не бажали вступати до колективних господарств (колгоспів). Адже усуспільнювались не тільки засоби виробництва, а й продуктивна худоба, птиця, реманент. Досягти цього вдавалося лише шляхом грубого насильства. Ті, хто не вступав до колгоспу, прирівнювалися до ворогів радянської влади і злочинців. Особливо активним був наступ проти заможних селян – куркулів. До цієї категорії відносили не тільки тих, хто використовував найману працю, а й селян-одноосібників, які застосовували у своєму господарстві двигун або просто мали хату, покриту бляхою. Застосовувалася політика відкритого терору: розстріли, ув'язнення, виселення у віддалені райони (Урал, Сибір, Далекий Схід).

Але й це не допомагало. Селяни відмовлялися йти у колгоспи, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. У 1928-1932рр. в Україні було винищено майже половину стада поголів'я худоби. У багатьох випадках проявлялися відкриті селянські протести, які нерідко переростали у збройні повстання, що охоплювали цілі райони. На їх придушення відправлялися регулярні війська. Події набували загрозливих масштабів. Щоб заспокоїти селянство, в березні 1930 р. газета "Правда" надрукувала статтю Й.Сталіна "Запаморочення від успіхів", де засуджувалися „перегини” в колгоспному будівництві. Відповідальність за „викривлення партлінії” перекладалась на місцеві органи влади. Почався масовий вихід селянства з колгоспів.

Але такий перебіг подій не влаштовував керівництво. Тому вже у вересні 1930р. відновився наступ на селян-одноосібників, а до кінця 1932 р. в УРСР було колективізовано майже 70% селянських господарств, що володіли 80% посівної площі.

Головною метою партії залишалася індустріалізація країни. Для закупівлі за кордоном промислового устаткування потрібна була валюта. Отримати її можна було, тільки експортуючи сировину, зокрема зерно. Сві-

тові ціни на зерно різко знизились. Та незважаючи на це, експорт його зростав. У багатьох колгоспах було забрано все зерно разом з насіннєвим фондом, селяни голодували. Окремі колгоспи розпалися.

Навесні 1932р. селяни, дуже ослаблені напівголодною зимою, не зуміли успішно провести весняну сівбу. План заготівок зерна був не виконаний. В Україну прибула надзвичайна комісія на чолі з Молотовим. Внаслідок її адміністративних дій, коли з колгоспних і селянських комор вивезли все до зернини, взимку 1932 -1933 р. в селах України розпочався голодомор. Намагаючись врятуватися, тисячі селян ішли до міст, де весною скасували хлібні картки і можна було купити хліб. Але сільським жителям продавати хліб заборонялося. Селянам також не дозволялося самостійно найматися на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати до Росії. Загалом, за різними підрахунками, від голодомору 1932-1933 рр. в Україні загинуло до 9 млн. чоловік.

Після розпаду Австро-Угорської імперії і поразки національно-визвольної боротьби західноукраїнські землі були розділені між Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною. Ці країни значно відставали від промислово розвинутих країн Європи. Західноукраїнський регіон залишався аграрно-сировинним придатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили для іноземних країн.

Продуктивні сили Галичини розвивалися відповідно до інтересів польської економіки (85% підприємств були дрібними, понад 80% населення краю займалися сільськогосподарським виробництвом).

Західні українці зуміли організувати економічну самооборону проти іноземної експлуатації. Вже в перші повоєнні роки було створено широку мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Очолював українську кооперацію в Польщі Ревізійний союз українських кооператорів.

Закупівельно-збутові кооперативи змогли організувати заготівлю сільськогосподарських продуктів серед своїх членів, забезпечити їх реманентом, насінням. Селянські кооперативи налагодили експорт окремих видів продуктів за кордон. Виробнича кооперація займалася переробкою сільськогосподарської та іншої продукції. Особливі успіхи мала молочарська кооперація, яка вийшла на європейський ринок.

Кредитні кооперативи мобілізували заощадження, надавали вигідні кредити. При Центробанку був створений „Фонд господарської розбудови”, який сприяв створенню нових виробництв.

На положенні відсталих окраїн Румунії були Буковина і деякі повіті Бессарабії. Буковинська промисловість залишалась напівкустарною, найбільш розвинутою була харчова промисловість.

Повільно розвивалась і промисловість Закарпаття, вона теж була напівкустарною.

В умовах іноземного панування гальмувався розвиток сільського господарства. Аграрні реформи не могли задовольнити потреби українського села.

Мав місце масовий селянський рух, масова еміграція за кордон. Економіка була кризовою.

Таким чином можна зробити висновок, що у міжвоєнний період Україна залишалась територіально роз'єднаною, а її економіка розвивалась за принципами, що мало узгоджувалися з інтересами українського народу.

4. Господарство України в роки Другої світової війни та повоєнної відбудови

Початок Другої світової війни приніс Україні значні територіальні зміни.

Західноукраїнські землі (Східна Галичина і Західна Волинь в 1939 р., Північна Буковина й Південна Бессарабія в 1940 р.) були приєднані до Радянської України і СРСР в цілому. Це привело до важливих економічних змін. Було ліквідовано приватну власність на основні засоби виробництва, націоналізовано поміщицькі землі, промислові підприємства, торгівлю і транспорт. На селі здійснювалася експропріація власності заможного селянства.

Водночас радянська влада асигнувала значні кошти на реконструкцію промислових підприємств. Зі Сходу країни направляли ешелони з верстатами, обладнанням, машинами. Особливу увагу приділяли підприємствам харчової, легкої, місцевої промисловості. На початок Великої Вітчизняної війни 1941р. в Західній Україні фактично було ліквідоване безробіття. Будівництво, реконструкція фабрик і заводів збільшили потребу в робочій силі. Розпочалося переселення робітників у східні райони України. Проводилась земельна реформа. Суцільна колективізація сільського господарства не ставила її головною мети. Конфісковані земельнолодіння передавалися селянським комітетам, яким належало поділити її серед безземельних і малоземельних селян. Решта мала послужити основою для створення радгоспів і колгоспів. Колективізація розпочалась навесні 1940 р., а до середини 1941 р. було колективізовано близько 13% господарств.

Поспіх в одержавленні засобів виробництва і торгівлі, коли, незважаючи на політичну й економічну недоцільність, було націоналізовано сотні дрібних, фактично ремісничих підприємств, а також кооперації, надмірне скорочення приватної торговельної мережі, бюрократична неповороткість нових управлінських структур у сфері виробництва й обслуговування призвели до значних перебоїв у постачанні населення товарами першої необхідності. Ці та інші упущення, що негативно вплинули на матеріальне становище населення, не кажучи вже про репресії, не могли не викликати, а в багатьох випадках і зміцнити політичні сумніви значної частини західноукраїнського суспільства.

В 40-х роках ХХ ст. остаточно виявилось призначення збудованої „матеріально-технічної бази соціалізму” як, потужного воєнно-промислового комплексу. На початку війни господарство України було переорієнтовано на потреби оборони. Почалася масова евакуація на Схід заводів, робітників та інженерів.

Майже все обладнання з українських електростанцій було вивезене і встановлене на нових станціях. Зерно та інші види продовольства форсованими темпами вивозились на державні заготівельні пункти. Що неможливо було вивезти – спалювали. У Донбасі були затоплені всі шахти, зруйновані мости, залізниці, телеграфні лінії тощо.

Фашистський режим, встановлений на українських землях, визначив перед собою завдання - підкорити й колонізувати Україну. Серед інших заходів окупаційної влади окремо слід підкреслити примусову мобілізацію робочої сили з України. Німці з властивою їм педантичністю здійснювали пограбу-

вання України, вивозячи з неї промислове устаткування, культурні цінності, худобу, зерно, м'ясо, олію, масло, цукор і навіть чорнозем та викопані фруктові дерева. Промислові підприємства, що залишилися непошкодженими, були оголошені власністю Німеччини і нещадно експлуатувалися.

Відступаючи з України, фашисти, як і більшовики в 1941р., вдавалися до тактики „спаленої землі“, тобто знищували за собою все, що би міг використати противник. Як наслідок, - Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. На руїни були перетворені 720 великих і малих міст, 28 тис. сіл України, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, МТС. Десять мільйонів чоловік залишилися без даху над головою. Проте найстрашнішими були людські втрати, що становили 8млн.чол. (військові – 2,5млн., цивільні – 5,5 млн.).

Загальні ж демографічні втрати, які включають убитих в боях, померлих у концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становлять 14,5 млн. чол.

Відбудова зруйнованого господарства відбувалася в надзвичайно складних умовах. За роки війни змінилася структура економіки. Відбудова промисловості здійснювалася однобоко. Як і раніше, випереджуваними темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова й легка промисловість. До травня 1945р. було відбудовано й введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей.

Особливо складним у повоєнний період було становище в сільському господарстві. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, робочих рук. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Оплата праці була символічною, існували селяни в основному за рахунок обробітку присадибних ділянок. Селяни також не забезпечувалося пенсіями. Майже всі колгоспники не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села. Катастрофічний стан сільського господарства України довершила посуха, що знищила врожай у південних областях республіки. Почався голод 1946 – 1947 рр., який охопив Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області. А в цей час експорт зернових із СРСР тільки в 1946р. становив 1,7 млн. т. При цьому поставки здійснювалися за цінами нижче світових і переважно - в кредит. Становище було жахливим, уряд змушений був надавати, хоч і мізерну, допомогу голодуючим.

Після голоду розпочалося повільне піднесення сільського господарства. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі в 1946р. почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства. Введені були грошові й натуральні податки, що призвели до знищення домашніх тварин, вирубування садів. У 1947р. Перший секретар ЦК КПУ М. Хрущов розпочав в Україні гучний проект, що передбачав об'єднання колгоспів у так звані „агросісти“. Але цей проект викликав незадоволення селянства і уряд змушений був відмовитись від нього.

У цілому ж до початку 50-х років ХХ ст. сільське господарство залишалося збитковим.

У грудні 1947 р. з метою зміцнення фінансів було здійснено грошову реформу, яка ще більше погіршила становище простого населення. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші обмінювали на нові у співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах розміром до 3000 крб. переоцінювались карбованець за карбованець, віз 3000 до 10000 крб. – з розрахунку 3:2, а понад 10000 – зменшувалися наполовину. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися як 5:4, тобто вилучалось 20% їхніх грошових нагромаджень. Оскільки ці заходи призвели до збільшення дотацій промисловості, то в 1949 р. були підвищені оптові ціни на засоби виробництва та тарифи вантажоперевезень. 31 березня 1950 р. був підвищений курс карбованця щодо іноземних валют, переведено його на власну золоту базу.

Значні зміни в перші повоєнні роки сталися в західних областях України.

Тут розпочалася форсована ліквідація приватної власності, примусове залучення селян до колгоспів, поспішна індустріалізація. Розширювалися старі виробництва: видобуток нафти, природного газу. Створювалися нові галузі промисловості: хімічна, виробництво автобусів, радіоапаратури.

У цілому в 1950 р. промислове виробництво становило 10% загальноукраїнського (проти 3% у 1940 р.).

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом командно-адміністративних методів управління. Поряд із вагомими успіхами в промисловості, сільське господарство значно відставало. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток відбувався переважно на екстенсивній основі.

5. Причини і форми застійних явищ в економічному житті 70-х – першій половині 80-х років ХХ ст.

У 50-х – 60-х роках основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Але після смерті Й.Сталіна були здійснені спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не чіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.

Значну увагу було приділено реорганізації управління промисловістю. Щоб зменшити розтратність централізованого виробництва, з 1953 р. почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і передача частини економічної влади республіканському керівництву. В 1957 р. М. Хрущов замість старої міністерсько-вертикальної системи ввів нову територіально-горизонтальну систему управління, засновану на радах народного господарства (раднаргоспи). При цьому Держплан зберігався. Він продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика. Кінцевим результатом мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання.

І дійсно, організація раднаргоспів мала певний ефект. Внаслідок ліквідації окремих міністерств значно був скорочений адміністративно-управлінський апарат. Були закриті сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного. Вивільнені виробничі площі були задіяні для виготовлення нових видів продукції.

Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зменшилась кількість зустрічних перевезень вантажів. На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90% підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління. Тисячі підприємств, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалось виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок наповнювався телевізорами, радіоприймачами, пральними й швейними машинами, пирососами, холодильниками, велосипедами та іншими товарами вітчизняного виробництва, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції майже вдвічі перевищували ці ж самі показники за період 1965 -1985 рр.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи мали половинчастий характер. Не ставилося питання щодо повного зламу командно-адміністративної системи, скасування централізації. В той час як промислово розвинуті країни світу розгортали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз „переганяв” їх за видобутком сировини.

Поряд з експериментами в промисловості, йшло реформування сільського господарства. На вереснево-му 1953 р. Пленумі ЦК КПРС М.Хрущов добився для колгоспів підвищення в 2-5 разів закупівельних цін на м'ясо, молоко, зерно, масло; списання боргів; зменшення обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції; зниження податків.

Забезпечувати харчами мали тільки колгоспи й радгоспи. Індивідуальне присадибне господарство планували різко скоротити і незабаром повністю ліквідувати. Видавали абсурдні закони, що забороняли мати в приватному господарстві більше однієї корови. У цілому негативні наслідки мала й ліквідація М Хрущовим МТС та передача їхньої техніки колгоспам. Великої шкоди господарству України було завдано створенням Канівського і Київського водосховищ, які „забрали” сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

В жовтні 1964 р. в СРСР до влади прийшло нове керівництво, яке очолив Л.Брежнєв. Прагнучи задекларувати свою нібито реформаторську сутність, воно почало з економічної реформи, яку часто називають „Косигінською реформою”.

Вона повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби в капіталовкладеннях незавершеного будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства.

Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; кредитувати промислове будівництво, а не надавати дотації; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільгосппродукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектора.

Перші кроки реформи дали позитивні результати, але вже на початку 70-х років темпи реформи почали знижуватись. Керівництво СРСР поступово відмовилося від будь-яких реформ. Наступили роки застою.

До середини 70-х років ХХ ст. радянська економіка повністю втратила притаманний для 50-60-х років динамізм, розвиваючись екстенсивними методами. Українська економіка перетворилась на інтегральну частину „ загальносоюзного народногосподарського комплексу”, стала заложницею економічної стратегії центру. В Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що робило республіку залежною від інших регіонів СРСР.

Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки – видобуток вугілля, металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів - швидко занепали через брак нових технологій, ставали нерентабельними. Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси (ВПК). В середині 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60%. На військову промисловість працювало до 80% машинобудівних заводів. Перекося в структурі економіки обумовили її деформований, нерациональний характер.

Протягом 70-х років в Україні відбувалося уповільнення економічного розвитку, що перетворилося на якісний занепад на початку 80-х років. Замість впровадження нових технологій, інтенсифікації праці (а трудових ресурсів вже не вистачало), переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо, розвиток промисловості відбувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів, наслідком чого повинні були стати сировинна і екологічна кризи. Це давало короточасний ефект, а фондівіддача падала, якість продукції не відповідала тогочасним вимогам. Поглибилися диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Аналогічною була ситуація і в сільському господарстві, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації, значне фінансування, результати були мізерними. Так, механізація фактично була зведена до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки; хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація - призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу.

Відповідно до цього змінювався і добробут народу. Якщо наприкінці 60-х – на початку 70-х років спостерігалось певне зростання життєвого рівня людей, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійне зростання середньої заробітної плати. Яскравим свідченням цього стало величезне нагромадження заощаджень громадян на рахунках в ощадних касах, які наприкінці 70-х років ХХ ст. становили 32 млрд. крб. Неможливість реалізації доходів через дефіцити на споживчі товари вела до зростання інфляції, спекуляції, розвитку тіньової економіки, формування мафіозних угруповань.

Отже, криза, що охопила економіку, була результатом тогочасних методів господарювання. Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавленості людей у наслідках своєї праці.

6. Пошуки шляхів реформування господарської системи в другій половині 80-х років XX ст.

Друга половина 80-х років характеризується кризою усіх сфер життя СРСР. Разючого удару і без того критичному станові завдали падіння цін на нафту і природний газ на світовому ринку. На квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС М. Горбачов оголосив про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Почався період, що ввійшов в історію під назвою „перебудови”.

Висунута програма перетворень в економіці передбачала „прискорення соціально-економічного прогресу” країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Реформатори прагнули поєднати ринок із централізованим плануванням. Тому спроби добитися економічного зростання через розширення прав підприємств, активізацію приватної ініціативи не мали успіху. Наслідком цього були: подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зубожіння найширших верств населення. Утвердження в держсекторі бартерної економіки, в підприємницькому секторі головним стало не виробництво, а продаж товарів. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній і зовнішній борг. Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її структурний дисбаланс.

Зокрема, питома вага важкої промисловості становила більше 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95% продукції виробляли підприємства союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний її перерозподіл поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми і, як наслідок, призвели до формування масового незалежного робітничого руху. Першим рішучим кроком на шляху до повної національно-державної незалежності було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990р. „Декларації про державний суверенітет України”. Цей документ проголосив „верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах”. Територія України в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою. Підкреслювалося також виключне право українського народу на володіння, користування й розпорядження національним багатством України. Логічним продовженням Декларації став закон „Про економічну самостійність Української РСР”, прийнятий 2 серпня 1990р. Головними принципами економічної політики було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повну господарську самостійність і свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; створення національної митниці; захищеність внутрішнього ринку тощо.

Тим часом тривав спад виробництва у всіх галузях господарства. 1 листопада 1990р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. 24 серпня 1991 Верховна Рада Української РСР проголосила Акт незалежності України.

7. Економічна думка України в період панування радянської економічної системи

Втілення в реальність соціалістичної ідеї, теоретичною основою якої був марксизм, було розпочато в Росії, коли влада опинилася в руках Всеросійської комуністичної партії (більшовиків). Здійснивши соціалістичну революцію, більшовики отримали як об'єкт для експерименту величезну країну, економіка якої хоч і вступила вже в ринкову фазу розвитку, але характеризувалася багатоукладністю форм господарювання. Ідеологом був **В.І.Ленін** (1870 – 1924рр.), він розділяв і розвинув погляди марксистської класичної школи.

Соціалізм у розумінні Леніна постає, насамперед, як державна структура. Хоча у віддаленій перспективі, на вищій фазі, передбачалось відмирання держави як політичної організації. На стадії ж соціалізму, вона вкрай необхідна для організації правильного функціонування цієї першої фази комуністичного суспільства. Вона мусила здійснювати загальний облік і контроль за виробництвом та розподілом, а всі громадяни трансформуватися в службовців за наймом держави, службовців і робітників всенародного державного «синдикату». Соціалізм, як вважав він, мав спостерігатись у всіх заходах, що підсилюють державний контроль над економікою, оскільки «соціалізм є не що інше, як державно-капіталістична монополія, звернена на користь усього народу».

У зв'язку з цим було запропоновано систему заходів, покликаних забезпечити жорстку централізацію управління економікою, в чому і вбачався рух до соціалізму. Такими заходами повинні були стати: об'єднання всіх банків в один і державний контроль над його операціями, примусове синдикування промисловців і торговців, а потім націоналізація синдикатів, примусове об'єднання населення в споживчі товариства та контроль за ними. Найважливішою специфічною особливістю соціалістичної системи господарства вважався планомірний характер її функціонування.

Володіючи і розпоряджаючись всіма наявними ресурсами, суспільство отримувало можливість свідомо регулювати свої економічні дії, що і реалізувалося в практиці складання загальнодержавних планів. Директивний характер цих планів давав підставу оголошувати їх основним засобом перетворення суспільних відносин згідно з поставленими цілями. Такий телеологічний (від грецьк. telos — ціль) підхід до планування був досить розповсюдженим серед радянських економістів 20-30-х рр. XX ст.

Деякі економісти – Я.Дімаштейн, М.Соболев, Л.Діц та ін. - відзначали негативні наслідки централізованого ціноутворення, диспропорції економічного розвитку, товарний дефіцит, неправомірність тотального планування, вказували на можливість кризи монополізованої державою економіки.

Особливе місце в той період займала критика так званої «волобуєвщини» - як прояву українського націоналізму в економічній думці. Михайло Волобуєв у 1928 р. виступав з ідеєю про переваги самостійного економічного ро-

звітку України. Критикував імперську політику Росії. На його думку, Україна володіла достатнім економічним потенціалом, щоб могла самостійно розвиватися і інтегрувати у світову економіку. За свої ідеї Волобуєв був оголошений ворогом народу і репресований.

Ідеями ворогів народу також було визнано «неонародницькі» економічні концепції О. Челінцева і О. Чаянова. Розроблений ними план аграрних реформ не був втілений в практику. Соціально ворожими були названі економічні ідеї Туган-Барановського і Слуцького.

З 30-х років минулого століття економічна думка України практично стала на бік комуністичного догматизму. Економічна теорія розвивалася за соціальними замовленнями, перебувала в ізоляції від світової економічної думки. Усі немарксистські теорії вважалися вульгарними і небезпечними, а тому були розкритиковані і засуджені.

У середині 60-х років ХХ ст. в Радянському Союзі почала пробивати собі дорогу ідея використання ринкових регуляторів для підвищення ефективності соціалістичної економіки. Необхідність реформ усвідомлювалася і частиною правлячої еліти, хоча поворот в бік ринку був справою нелегкою, насамперед з ідеологічних міркувань.

Наріжним каменем стала стаття харківського економіста, професора Євсея Григоровича Лібермана (1897-1981рр.) «План, прибуток, премія», опублікована в газеті «Правда» від 9 вересня 1962 року. Автор пропонував зробити деякі, хоча і не дуже рішучі кроки в бік перетворення соціалістичних підприємств у відносно самостійних товаровиробників. Для цього необхідно було звільнити їх від дріб'язкової опіки центральних планових органів, які повинні встановлювати завдання тільки з обсягу й номенклатури продукції та термінів постачання. Всі інші планові показники підприємства повинні були розробляти самі, встановлюючи між собою прямі зв'язки на основі договірних угод.

Щоб зацікавити підприємства у виконанні високих планових завдань, підвищенні якості продукції, пропонувалося зробити найважливішим оціночним показником прибуток. «Необхідно, — писав Є. Ліберман, — встановити довгострокові норми рентабельності для галузей, що визначаються як відношення прибутку до виробничих фондів, і у випадку виконання підприємством цих нормативів, заохочувати його, залишаючи йому частину прибутку для стимулювання колективу в цілому та окремих його працівників.

Необхідно також впорядкувати систему ціноутворення, зробити її більш гнучкою, щоб більш ефективні виробни були рентабельними, а отже, вигідними для виробників».

Пропоновані новації були дуже незвичайні для того часу і викликали неоднозначну реакцію. Прихильники традиційних методів управління побачили в них зазіхання на основні принципи і сповзання до капіталістичних форм господарювання. Але директори й економісти великих підприємств в цілому підтримували висунуті в статті пропозиції. В ході розгорнутої дискусії вони були конкретизовані, розширені й лягли в основу практичних рішень щодо проведення економічної реформи господарського механізму.

Основні положення реформи були викладені в доповіді Голови Ради Міністрів СРСР Олексія Миколайовича **Косигіна** (1904-1980 рр.) у вересні 1965р.

Головна ідея полягала в створенні умов, які давали б можливість підприємствам функціонувати, нехай на обмеженому, але ринку як самостійним госпрозрахунковим одиницям, що зіставляють витрати і результати своєї діяльності та максимізують прибуток. Для цього різко зменшувалося число директивних, тобто обумовлених зверху, планових показників, а інші перетворилися в розряд так званих «розрахункових», запланованих самим підприємством. Змінювалася якість оціночних показників: замість показника валової продукції вводилися завдання з обсягу реалізованої продукції, що за задумом повинно було стимулювати випуск конкурентоздатної, потрібної споживачу продукції. Центральною категорією господарської діяльності підприємства ставав прибуток. Він вже не просто перераховувався до бюджету, а розподілявся між підприємством і державою. З частини прибутку, яка залишалася, підприємство мало можливість формувати фонди матеріального стимулювання особистого й колективного, а також фонд розвитку виробництва, за рахунок якого самостійно здійснювати відтворювальну діяльність.

Ці заходи доповнювалися реформою оптових цін, а також намірами розвивати кредит, оптову торгівлю засобами виробництва, прямі зв'язки між підприємствами.

Спочатку реформа принесла певні позитивні результати у вигляді збільшення темпів зростання і підвищення деяких показників ефективності, однак незабаром з'ясувалося, що практична реалізація запланованих заходів стикається із серйозними труднощами.

Насамперед, не вдалося задумане розширення прав підприємств і перетворення їх у відповідальних товаровиробників. Галузеві міністерства, у підпорядкуванні яких знаходилися підприємства, не були госпрозрахунковими і тому керували за допомогою суто адміністративних методів, здійснюючі поділ та розподіл ресурсів і вимагаючи детальної звітності про виконання завдань. Швидко зростала кількість поновлюваних директивних показників, яких незабаром стало більше, ніж до реформи.

Не виправдалися розрахунки на стимулюючий вплив показника реалізованої продукції. В умовах планового розподілу майже всієї продукції в підприємства не було проблем з пошуком покупця, а тому головною задачею ставало збільшення загального обсягу вартості продукції. Це досягалось або включенням у ціну якомога більших витрат, або за рахунок асортиментних зрушень в бік більш дорогих товарів.

Не став активним стимулятором і прибуток. Доля підприємства залежала не стільки від його прибутковості, скільки від виконання всієї сукупності планових завдань. Крім того, підприємства не були особливо зацікавленими в максимізації прибутку, оскільки їм діставалася дуже незначна і строго фіксована його частина, а основна частка чистого прибутку вилучалася в бюджет у вигляді так званого вільного залишку.

Щодо можливості самостійно розширювати виробництво, здійснювати технічну реконструкцію, то це виявилось неможливим реалізувати не тільки через незначні фонди розвитку, але й у зв'язку з відсутністю вільного ринку засобів виробництва і ринку робочої сили. З тієї ж причини не отримала достатнього розвитку і форма кредиту.

Задумані заходи вступили в протиріччя з логікою розвитку командної системи.

Логіка командної системи неминуче змушувала вибрати другий варіант. Рух до ринкових методів регулювання виявився заблокованим. За першими досягненнями розпочалося падіння ефективності. Непослідовність у проведенні реформ не дозволила усунути старі недоліки адміністративної системи і породила нові. Це стало приводом для відмови від проголошеного реформаторського курсу і повернення до жорсткого централізованого планування переважно в натуральних показниках.

Спроби проведення реформ у другій половині 60-х рр. XX ст. продемонстрували, з одного боку, потребу подолання головного недоліку централізовано керованої системи — її низької ефективності, а з іншого, — обмежені можливості розв'язання цієї задачі в рамках даної системи, без порушення її цілісності. Тому результати реформ виявилися дуже скромними і в більшості випадків завершувалися відкочуванням на попередні позиції.

Однак проблема неможливості ефективного функціонування за межами своїх виробничих можливостей не тільки зберігалася, але і загострювалася із вичерпанням наявного ресурсного потенціалу, і тому рано чи пізно довелося знову звернутися до механізму ринку як способу подолання кризи соціалістичної економіки, яка прогнозувалася в недалекому майбутньому. Із середини 80-х рр. розпочався новий етап реформ практично у всіх соціалістичних країнах.

Децентралізація торкалася не тільки економічної сфери, але й політичної влади, тому що, як з'ясувалося, без серйозних перетворень політичної структури, яка була найважливішою ланкою соціалістичної системи, економічні реформи не досягали своєї мети. Перетворення виражалися в переході (більшою або меншою мірою) від тоталітарних форм державного устрою до демократичного.

У сфері економіки зазначена тенденція проявилася, по-перше, у плюралізмі форм власності, коли поряд з безроздільно пануючою державною власністю спочатку дозволили створення справжніх кооперативів і підприємств «індивідуальної трудової діяльності», потім приватних підприємств у сфері послуг та торгівлі, і, нарешті, перейшли до масової приватизації, у тому числі - найбільших виробничих комплексів. Ці заходи доповнювалися лібералізацією цін, відкритістю економіки для припливу іноземних капіталів і виходу на зовнішні ринки. Все це призвело до необоротних органічних змін соціалістичної системи, які означали, власне кажучи, її переродження в ринкову.

Таким чином, у зазначений період в економічній думці можна виділити три основні напрями:

1. економічна теорія, що формувалася на засадах основних економічних шкіл Заходу (маржиналізму, або неокласичного напрямку);
2. ортодоксальна марксистська теорія;
3. немарксистські економічні соціалістичні теорії.

5.3. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.)

1. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності.
2. Участь України в світовому господарстві.
3. Сучасний етап розвитку української економічної думки.

1. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності

Проголошення незалежності України відкрило нову еру в історії нашої країни. У березні 1992р. Верховна Рада України затвердила „Основи національної економічної політики”. У цьому документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Великого значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, що забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектора, легкої і харчової промисловості. Було заявлено про вихід з рубльової зони. Приймалися важливі закони і постанови („Про селянське (фермерське) господарство”, „Про форми власності на землю”, „Про приватизацію майна державних підприємств” та ін.). У Міжнародний валютний фонд було представлено розширену програму ринкових перетворень, яка була схвалена.

Україна стала членом МВФ.

Разом з тим економічні перетворення йшли надзвичайно повільно. Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була відсутність цілісної концепції суспільної трансформації, тому багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацьовували. Залежність української економіки від російських енергоносіїв призвела до різкого зростання собівартості продукції, падіння виробництва, росту інфляції. Кризу поглибив розрив економічних зв'язків з колишніми союзними республіками. З 1992р. в Україні проводилась відверто проінфляційна політика, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, ріст цін, обвальне падіння реальних доходів переважної більшості населення. Наприкінці 1992р. було прийняте рішення щодо виходу з рубльової зони.

Проте до позитивних змін в економіці це не привело. Великий податковий тягар привів до розвитку „тіньової економіки”, обмеження виробничої та комерційної діяльності.

У 1994р. економіка країни виявилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком впав на 23%, виробництво промислової продукції – на 27,8%, сільськогосподарської – на 16,5%. Капітальні вкладення за 1992 – 1994 рр. знизились на 57%. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. У жовтні дефіцит бюджету досяг 18,5% ВВП. Ціни порівняно з 1991р. зросли в 102 рази. Влітку новим Президентом України було обрано Л.Кучму. У жовтні 1994р. він проголосив стратегію економічних перетворень, яка була в принципі схвалена Верховною Радою. Ця стратегія передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію і проведення земельної реформи. У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця і заміну його гривнею. Разом з тим було також здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів.

Ці заходи дали позитивні результати. Зменшились темпи падіння ВВП, зросла заробітна плата, середньомісячна інфляція в 1997р. не перевищувала 1%.

Однак, не зважаючи на деяку стабілізацію, економічну кризу подолати не вдалось; вона істотно вплинула на інвестиційну сферу, що проявилось в падінні норм прибутків, зниженні номінального доходу.

У 2000 році було призупинено спад виробництва і намітилися тенденції до економічного зростання. Була проведена аграрна реформа внаслідок якої відбулося масштабне паювання землі без права її продажу (6,4 млн. селян одержали у власність 26,5 млн. га), а також були реформовані сільськогосподарські підприємства в господарства ринкового типу. Та на жаль, аграрна реформа не привела до підвищення економічної ефективності сільського господарства. Показники, що характеризували розвиток цього сектора економіки, нажаль, дуже низькі. У 2001 році Верховна Рада України ухвалила Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю в повному обсязі.

23 січня 2005року відбулася офіційна церемонія вступу на посаду Президента України Віктора Ющенка. Сучасна українська економіка останнім часом проходить дуже складний шлях. Однією із основних причин цієї складності є політична нестабільність в країні, часта зміна урядів, а відповідно – напрямків розвитку, методів управління ринком.

2. Участь України в світовому господарстві

З набуттям Україною незалежності склалися об'єктивні передумови активної участі її в міжнародному розподілі праці. Цьому сприяли: значна зміна системи економічних відносин; прийняття низки законів та указів Президента щодо зовнішньоекономічних зв'язків та зовнішньоекономічної діяльності; прискорення світового науково – технічного прогресу; необхідність спільного вирішення глобальних проблем людства (демографічної, продовольчої, екологічної, усунення загрози ядерної війни тощо); структурна перебудова галузей народного господарства; визначення України та входження її в міжнародні організації.

Для ефективного включення України до глобальних економічних структур і процесів необхідно створити ряд передумов. Це передусім – системна ринкова трансформація, реструктуризація і відкритість економіки. Зовнішня торгівля має для України велике значення. У товарній структурі експорту переважають сировина й товари первинної обробки: чорні метали, добрива, продукти неорганічної хімії, вироби з чорних металів, цукор та кондитерські вироби. Хоча експортуються і готові вироби – ядерні реактори, котли, обладнання, механізми, засоби наземного транспорту, електричні машини тощо. В імпорті України переважають мінеральне паливо, нафта, продукти їх переробки, засоби наземного транспорту, машини й устаткування, обчислювальна і оргтехніка, товари народного вжитку, продукти і сировина для їх виробництва.

Більша частина експортно-імпортних відносин України здійснюється з країнами колишнього Радянського Союзу та Європи, на які в 1999р. припадало відповідно 28,1 та 31,3% експорту і 56,9 та 30% імпорту. Близько 21% українського експорту і 47% імпорту пов'язані з російським ринком.

У 1999р.в Україні була розроблена Державна програма подальшого розвитку експортного потенціалу. Україна прагне стати надійним торговим партнером для всіх зацікавлених держав.

Для України важливим є посилення конкуренції на внутрішньому ринку. Це сприяє підвищенню попиту на винаходи, нові технології, розробки і дослідження, інтенсивній їх реалізації у виробництві. Підприємства повинні бути зацікавлені в інноваційній діяльності.

За часи президентства В.Ющенка українська економіка вибрала чіткий курс на інтеграційні процеси з Європейським Союзом. 16 травня 2008 року Україна стала рівноправним членом Світової Організації Торгівлі (СОТ).

Розширенню конкурентних переваг України повинна сприяти послідовна державна політика, спрямована на формування умов господарської діяльності, зростання сукупного попиту, інвестицій та інновацій, розширення фінансової підтримки фундаментальної і прикладної науки та освіти. Важливою проблемою українського уряду є удосконалення ринкового економічного середовища та правової бази. Зваженою має бути монетарна політика Національного Банку України.

Стратегічна політика країни щодо подальшого входження її до світової економіки може полягати в формуванні двополюсної міжнародної спеціалізації, а саме – на використанні природно-ресурсного і науково-технічного потенціалу.

Головними завданнями такої стратегії являються:

по-перше, підтримка високого рівня конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг;

по-друге, на основі створення вільних економічних зон, ефективною монетарної політики стимулювати експорт;

по-третє, проводити політику гнучкого протекціонізму.

Зрозуміло, що виконуючи міжнародні угоди, Україна не може ставити високі тарифні і нетарифні бар'єри на шляху проходження зарубіжних товарів через митний кордон країни, оскільки це зашкодить і конкурентності товарів вітчизняного виробництва. Проте цивілізований «захист» українському ринку потрібний.

Перед Українською державою сьогодні стоять дуже складні задачі в економічній сфері. Від того, як вони будуть розв'язані, залежить наше майбутнє в умовах постіндустріальної цивілізації.

3. Сучасний етап розвитку української економічної думки

Розвиток економічної думки в Україні пояснюється необхідністю переходу економіки країни на основи ринку. Цей процес складний, він вимагає відмовитись від тих стереотипів, які залишились у спадщину від тоталітарної системи.

Сучасний етап розвитку української економічної думки – це кінець 80 –х років ХХ ст. – початок ХХІст.

Важливою стороною економічних досліджень цього періоду стали проблеми зміни господарського механізму економічної системи (Т. Ковальчук, Л.Каніщенко, І.Лукінов, А.Агафонов, Г.Климко, В.Нестеренко та ін.) та відносини власності (В.Черняк, Ю.Пахомов, А.Покритан та багато ін.). Це був період, коли відбувалось переосмислення сучасної економічної науки.

У 80-90-х роках ХХст. проблемами ринкового реформування займалися Анатолій Гальчинський, Валерій Гейць, Віктор Пинзеник – фахівці з теорії макроекономічного регулювання та фінансової економічної політики. Михайло Савлук, Анатолій Морозов і Олександр Дзюблюк – розвивали теорію грошей, грошового обігу і кредиту, Антон Філіпенко займався проблемами міжнародної економіки, та багато інших.

Зусиллями провідних науковців Л.Корнійчука, В.Базилевича, С. Злупка, С. Мочерного, П. Леоненка, Н.Татаренко, М.Довбенка, І.Мешка та інших відбувся перехід від негативно критичного, заідеологізованого до об'єктивного дослідження історії економічної думки.

На етапі трансформації економіки, від планової до ринкової, Україна віддала перевагу не науково обґрунтованим висновкам вітчизняних і зарубіжних вчених про поступовий перехід до ринку, враховуючи досвід західноєвропейських країн, з сильним макроекономічним державним контролем та збереженням значної частки державного сектору в економіці країни, а рекомендаціям з проведення «шокової терапії».

В останні роки у світі досить популярною стала модель «нової економіки».

Нова економіка – це не тільки модель ведення бізнесу, а й стратегічна невід'ємна частина економіки майбутнього.

В Україні проблематика нової економіки ще не отримала належної оцінки.

Економічна політика країни дискутується навколо напрямків, котрі всі уряди називають «політикою реформ». Однак усі спроби висунути концепцію реформ зведені переважно до визначення відсотків установлення податків, прийняття тих чи інших кодексів, внесення часткових змін в чинні закони, що, звичайно, і важливо, але не може скласти генеральної лінії розвитку.

Україні потрібно створити відкрите суспільство з механізмами, що забезпечують необхідну для нової економіки гнучкість до змін, що відбуваються, і викликів суспільству.

Традиційно для України характерним був високий рівень розвитку науково-технічного прогресу й освіти при слабкому використанні наявних досягнень.

Однак у наш час конкуренцію за джерела сировини ХХІ ст. – креативність і знання – можуть виграти тільки ті, хто створить відповідні умови для їх підтримки і розвитку.

У моделі нової економіки по-українськи неможливо буде уникнути питань створення базових елементів, без яких ні про який розвиток не може бути й мови. Як вважає академік НАН України В. Геєць, «на початку формування капіталізму розвивався на основі моделі первісного нагромадження. Якщо подивитися на формування і нагромадження капіталу як на основу, на якій функціонує економіка, то в наших умовах він формується за зовсім іншими ознаками – за ознаками й методами приватизації».

Особливість сучасного періоду розвитку української економічної думки полягає в тому, що вона все ще не пододала глибокої кризи та властивого їй консерватизму. Сьогодні українські вчені лише намагаються адекватно відобразити у своїх дослідженнях реальні процеси, розробляють моделі економічного розвитку країни.

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ ЗМ 5

Націоналізація; конфіскація; «воєнний комунізм»; НЕП; продрозкладка; проподаток; диктатура; централізація управління; директивне планування; колективізація; державний соціалізм; командно-

адміністративна система; постіндустріальне суспільство; перехідний період; перехідна економіка; моделі реформування; системна трансформація; лібералізація; приватизація; стабілізація; аграрні реформи; соціальна ціна реформ; трансформаційна (системна) криза; монетарна політика; ринкова економіка; регульована економіка; стабілізаційна політика; «молода» історична школа; соціальний напрям у політичній економії; соціалістичні ідеї; марксистська теорія; макроекономічне регулювання; ринкова рівновага; сучасний інституціоналізм.